

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 96
(19529)

2021 чылдың
декабрь 22
среда

Хүннүң үнери — 08:57
Ажары — 15:57
Хүн дурту — 7:00

Садар өртээ хостуг 12+

Декабрь 25-те 17:30 шактан 18:30-ге чедир

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг-биле ДОРТ ЧУГАА

"Тува 24" телеканалга

Кыйгырыглар болгаш
сүмелер хүлээп алышкыны

Телевир чок телефон дугаары
8 (800)200 85 16

glavatyva.ru

Тыва Республиканың Баштыңының
вайберде онлайн хүлээп алышкыны

Тыва Республиканың Баштыңының
"ВКонтактеде" онлайн хүлээп алышкыны

Декабрь 25-тиң хүнүнде 17:30 шакта Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыг "Тува 24" телеканалының дорт дамчыдылгасынга республиканың чурттакчы чонунуң айтырыгларына харыылаар.

Ол чонну дүвүредип турар айтырыгларга ажык харыыларны бээр. Кижилер бүрүзү салыксаан айтырыгларны glavatyva.ru сайтыда кыйгырыглар хүлээп алып тускай хевирге долдурга, чорудар. Бижимел-даа, видео-даа хевиринге айтырыгларны «ВКонтакте» социал четкиде болгаш «Вайбер» мессенджерде «Тыва Республиканың Баштыңының онлайн хүлээп алышкыны» деп бөлүктөрже чорудуп болур. Албан ёзугаар харылзажылга (чат) - <https://clck.ru/WdnB4>.

Дараазында телевир чок телефон дугаарынча база долгап болур — 8 (800) 200 85 16.

Айтырыгларны декабрь 18-тен декабрь 25-те «Дорт чугаа» төнөринге чедир хүлээп алып.

Чурттакчы чон-биле дорт харылзаа чоннуң ёзулуг "аарышкылыг точкаларын" болгаш берге айтырыгларын билип алгаш, оларны шудургу шийтпирлээр арганы бээр.

Владислав Ховалыгның бир дугаар «Дорт чугаа» 2021 чылдың август 15-те болган. Ынчан 1208 кыйгырыг кирген. Кижилер бүрүзү салган айтырыгга харыыны алган. Дорт дамчыдылга үезинде кирген медээлер Республиканың Чазааның улаштыр ажылдаар угланышкыны болган.

Бөгүнгү үндүрүлгедө:

ЭЗИРЛЕРНИҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ УЯЗЫ АЖЫТТЫНГАН

Тес-Хем кожуунуң Чыргалаңды сумузуңга губернатор төлөвилелиниң ачызында туттунган «Эзирлерниң уязы» деп спорт залдың байырлыг ажыдышкыны болган.

4-кү арында

ХООЧУН БҮДҮРҮЛГЕНИҢ АЖЫЛ-АМЫДЫРАЛЫ

Республиканың эң-не хоочун бүдүрүлгезиниң бирээзи — Кызылдың хлеб комбинаты. Бо улуг бүдүрүлгениң директору Россияның Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижиниң эдилекчизи Вера Владимировна Хертек.

5-ки арында

ТЫВАНЫҢ ЭНЕРГЕТИКАЗЫ: ЧУЛАДАН ЧЭТ-ТЕР БОЛГАШ КҮЧҮЛҮГ ЭШ-ТЕР ЧЕДИР

Бо чылын Тываның энергетиктери боттарының профессионал байырлалын — Энергетиктер хүнүн республикада энергетика адыры бодунуң төөгүзүндө чаа чадаже үнөр дээш, берзенип белеткенип алган турар үеде эрттирип турарлар.

6-гы арында

Спортчу элита-2021

ТЕРГИИННЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

Тываның спортчуларының чылды түңнээн байырлалы — "Тыва Республиканың спортчу элитазы" бо чылын декабрь 20-де 24 дугаар эртип турары бо. Бо чылдар дургузунда 480 ажыг спортчуларның тергииннерин шаңнап-мактап келген. Кажан спортчулар аразында тергииннерниң тергииннери чыгып келген турда, ол дег чоргаарал, сагыш-сеткил көдүрлүүшкүнү кайда боорул. Шынап-ла, олар чер-чуртувусту боттарының чедишкени-биле алдаржыдып, өскелерни сорук кирип чоруурлар болгай. Спорт талазы-биле тергииндээри ындыг-ла амыр эвес. Ону чедип алырда, быжыг туруш, бурунгаар чүткүл, күштүг күзел-сорук болгаш шыдамыккай чорук херек.

Тываның Чазааның ачызында 2020 чылдан тура "Эзирлерниң уязы" губернатор төлөвилели-биле 32 спорт залдарын туткан, 12 спорт залын септээн, 13 күш-культуру кадыкшылга шөлчүгежин тургускан, спорт школалары амгы үениң чаа дериг-херекселдери-биле чүмнеттинген.

Республикада спорт-биле доктаамал өңүктөжип турар кижилерниң саны ниитизи-биле бо чылын 163 483 четкен. Ол дээрже ниити чурттакчы чоннуң 53 хуузу.

(Уланчызы 2-ги арында).

Эпидбайдал

ЭРТКЕН ХОНУКТАРДА
42 КИЖИ ЭКИЖЭЭН

Росхереглелхайгааралдың ТР-де эргелелиниң болгаш ТР-ниң Кадык камгалап яамызының декабрьның 20-21 хуннеринде республика девискээринде эпидбайдал дугайында дыңнады.

Эрткен хонукта 42, ооң иштинде 9 уругнуң кадыы экижээн. Covid 19-тан аараан деп лабораторлуг бадыткалды 19 кижиге: Кызылда – 9, Ак-Довурак хоорайда – 1, Барыын-Хемчикте – 5, Кызыл кожуунда – 1, Мөңгүн-Тайгада – 2, Сүт-Хөлде – 1.

2021 чылдың январь 1-ден тура ниитизи-биле 16 624 кижиге аараан деп лабораторлуг бадыткалды алган.

Кызылдың эмнелгелеринде 154 кижиге стационарлыг эмнээшкенин апарар. Ооң иштинде 132 кижиге аараан деп лабораторлуг бадыткалды алган, бичии уруглар – 11, иштиг херээженнер – 7. Берге байдалда 56 кижиге чыдар.

ИВЛ аппаратта 12 аарыг улусту кошкан. Хостуг орун фондузу 300 оруннуң 48,7 хуузу тургузуп турар.

Комиссияның тургусканы-биле ковидтен аарааш, мөчээн улустуң саны январь 1-ден тура 314 кижиге четкен.

Тываның Кадык камгалап яамызының лабораторияларына 276 ПЦР шинчилелдерин чоруткан.

Вакцинааның бирги компонентизи-биле – 156 817 кижиге, Спутник-лайт деп чаңгыс удаа салыр тарыдышкынны 48 793 кижиге алган. 96 396 кижиге долу тарыдышкынны алган.

К. МОНГУШ БЕЛЕТКЭЭН.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
БАШТЫҢЫНЫҢ
ЧАРЛЫКТАРЫ«Тыва Республиканың
культуразының
алдарлыг ажилдакчызы»
хүндүлүг аттыЕ.М. Самыяга, Ч.С. Ховалыгга
тыпсырының дугайында

Культура болгаш уран чүүл адырынга кириген ачы-хавыязы болгаш хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы» хүндүлүг атты Мөңгүн-Тайга кожуунда Ч. Артай-оол аттыг Культура бажыңының методизи Екатерина Мөңгөштейовна САМЫЯГА,

Мөңгүн-Тайга кожуунуң Тоолалыг сумузунда көдээ клубтуң методизи Чойган-маа Салчаковна ХОВАЛЫГГА тыпсыр.

Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2021 чылдың декабрь 16
№ 536

Тыва Арат Республиканың
тургустунганындан бээр
100 чыл болганы-биле
холбаштыр юбилейлиг
медаль-биле шаңнаарының
дугайында

Хей чылдарда ак сеткилдиг ажилы дээш Тыва Арат Республиканың тургустунганындан бээр 100 чыл болганы-биле холбаштыр юбилейлиг медаль-биле күш-ажылдың хоочуну Эрес-оол Бады-Очурович СААЯНЫ,

Мөңгүн-Тайга кожуунуң чагырга черинде культура килдизиниң начальниги Ульяна Даржааевна ХЕРТЕКТИ шаңнаар.

Тыва Республиканың Баштыңы
В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай

2021 чылдың декабрь 16
№ 537

ТЕРГИИННЕРНИ ИЛЕРЕТКЕН

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

2021 чылда 400 ажыг Бүгү-российжи болгаш делегей чергелиг медальдарны чаалап алган. «Россияның спорт мастери», «Алдарлыг спорт мастери» болгаш «Россияның алдарлыг тренери» деп спортчу аттарны 37 кижиге алган. Россия Федерациязының чыынды командаларынче Тыва Республиканың 117 спортчу кирип турар.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг спортчуларның чедишкенингеринге чоргаарланып, байыр чедирип, спорт адырында эки медээлерни дыңнаткан: «Бо чылын бистиң ат-алдарлыг, келир үениң идегели болур спортчуларымыс 125 алдын, 128 мөңгүн, 149 хүлер медальдарны чаалап эккелген. Спортчу курлавырларны белеткээр болгаш салым-чаяанныг спортчуларны илередир сорулгалыг спортчу школа-интернатты тургузар деп шийтирнине хүлээп алдымыс. Оон ыңай чыынды оюннар эрттирер амгы үениң баазасын база тургузар бис» – деп чугаалаан.

Чаа тургустунар школа-интернатче кирер уруглар тускай шийилгени эртер. 5-ки класстан тура уругларны аңаа хүлээп, бүгү талазы-биле хандырып, спортчу белеткелеринге эптиг байдалдарны шуптузун тургузуп бээр. Олар аңаа боттарының угланышкыны-биле чардыкпайн белеткенирлер. Школа-интернатты тудар планын келир чылын ажилдап кылыр.

Тываның Баштыңының холундан дараазында спортчулар шаңналдарны алганнар: Виктор Достай, Чойгана Донгак, Айдың Монгуш, Артур Шагжы, Саян Лойгу. База «Россияның делегей чергелиг спорт мастери» деп атты алганы дээш Хүреш-оол Дондук-оолду шаңнаан.

Чурттаар оран-сава садып азы тудуп алыры-биле 3 миллион рубльдин сертификатын делегей чергелиг хостуг хурештиң спорт мастери Начын Монгуш алган. Ол 10 харлыындан тура хүреш бөлгүмүнчө барып эгелзэн. Улуг чедишкенин чедип алырынга улуг дузаны болгаш деткимчени берип чоруур кижилери – ооң ачазы, тренер-башкызы, спортчу чүткүлүн бедидип, сорул кирип чоруур эш-өөрү дээрзин ол чугаалап турар: «Спортчу элита кайгамчык деңгелде эртип тур. Тываның Баштыңына бисти деткип турарыңа өөрүп четтиргенимни илередип тур мен. Мээң эң кол деткичим ачам деп санаар мен. Чүге дизе бичиимден тура ол мени үргүлчү хүреш бөлгүмүнчө чедирип, чагыг-сөзүн берип чораан. «Хүрежир болза, улуг сорулганы салып алгаш, ону чедип алыр дээш, хүрежир. Хүрешпес болза, шуут хүрешпес» – деп, ачамның сестери мени чүглендирип чоруур».

Республиканың ниити өөредилге албан черлеринде 507 күш-культура башкылары ажилдап турар. Сөөлгү 3 чыл

дургузунда 153 школага спортчу клубтар ажыттылган. Ынаар 16792 уруг хаара туттунган. 849 спортчу секцияларже 21 014 өөреникчи барып турар.

Кызыл хоорайның 5 дугаар гимназиязының күш-культура башкызы Елена Виденкина «Тергиин күш-культура башкызы» деп номинацияга тиилекчи болган. «Тываның идегели» деп номинацияны 14 харлыг шыдыраага спорт мастери Тамерлан Чындыгыр болгаш 18 харга чедир кыс уруглар аразында делегей чергелиг маргылдаага хүлер медальдың эдилекчизи Тана Тюлюш алганнар.

Ол ышкаш «Эң-не тергиин өөредилге чери» деп номинацияга Сүт-Хөл кожуун тиилекчи болган. Ында чурттагычоннуң 87 хуузу спорт-биле өңүктежиپ турар. Ол дээрже 7238 кижиге. «Көдээ суурларның девискээринин сайзыралы» деп федералдыг программа-биле спортчу шөлчүгешти тургускан. «Эзирлерниң уязы» губернатор төлөвилели база боттанган.

Тыва чоннуң эң-не ынак оюнунуң бирээзи хүреш болгай. Бо хүн республиканың спортчу школаларында 1500 ажыг мөге хүрежиپ чоруп турар. Улуг мөгелер 1150 кижиге, хоочуннар 150. Ниитизи-биле тыва хүреште мөгелер саны 6100 чеде бээр.

«Национал хүрештиң тергиини» деп атка Тыва Республиканың Арзылаң мөгези, «Наадым-2021»-ниң тиилекчизи Айдың Монгуш төлөпиге болган.

Тыва чоннуң 3 оюнунуң бирээзи аът чарыжы. «Аът чарыжына эң-не тергиин» деп атка Байыр Александрович Доржу тиилекчи болган. Ол «Наадым-2021»-ниң чемпиону, Тыва Республиканың Наадым байырлалдарында аът чарыштарының тергиини.

2021 чылда спорттуң олимпийжи эвес хевиринге тыва спортчулар аңгы-аңгы деңгелдериниң маргылдааларына 386 кижиге киришкен. Олар 267 медальды чаалап эккелген. Ниитизи-биле олимпийжи

эвес спорттуң хевиринде 2136 спортчу бар.

А олимпийжи хевирге бо чылын 100 ажыг Бүгү-российжи болгаш делегей чергелиг спортчу маргылдааларга 746 кижиге киришкен. Олар 131 медальды чаалап эккелген. Республикада олимпийжи хевирниң тренерлери 336 кижиге ажилдап турар. А оларның өөреникчилери 12 512.

Спортчулар аразында эң-не күштүг тура-соруктуг улус кадыы кызыгаарлыг кижилер деп санаар мен. Чүге дизе олар кадыының байдалын чылдагаан кылбайн, демисежип чоруурлар. Республикада олар 2826 кижиге бар.

Кадыы кызыгаарлыг спортчуларның тренерлериниң аразында «Адаптивтиг хевирниң тергиин тренери» деп атка Вячеслав Монгуш тиилекчи болган. Ол тренер болуп ажилдап келген чылдарында хей-хей чемпионнарны өөредип келген. Оларның аразында билдингир спортчулар Джени Чамыян, Чаяна Ооржак, Саян Хертек база өскелер-даа. Джени Чамыян бо удаада «Адаптивтиг спорт хевириниң тергиин спортчузу» деп атка тиилекчи болган.

Байырлыг ёзулалдың төңчүзүнде Республиканың спорт сайыды Субудай Монгуш спортчуларга байыр чедирип, дараазында туттунар спорт объектилерин санап чугаалаан: «Бо спортчу элитаны эрттирер турарының чылдагааны чүдөл дээрже, бо чылды түңнээри болур. Чыл дургузунда хей-ле маргылдаалар аңгы-аңгы деңгелдерге болуп эртип турган. Оларның аразында тергииннерниң тергииннерин илередир апар. Чылдан чылче номинацияларны көвүдөдип, акша-хөреңги талазы-биле спортчуларны деткирин оралдажып турар бис. Бо чылын «Ада-иениң алдары» деп номинация немешкен. Дыка хей ада-иелер ажы-төлү дээш сагыш човап, хей күштү үндүрүп турарлар. Тыва Чазактың талазындан деткимчени көргүзүп турарыңа өөрүп тур бис. Келир чылын моон-даа эки кылдыр эртер дээрзинге идегеп турар бис. Федерация

ралдыг деткимче-биле 2 күш-культуру кадыкшылга комплекзи туттунар. Ооң ниити түңү 40 ажыг миллион рубль. Ол ышкаш «Эзирлерниң уязы» национал төлөвилел-биле 17 залды немей тудар. Шагаан-Арыг хоорайга амгы үениң чаа спорт комплекзин база кылыр».

Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың бедик чедишкенингерлиг, билдингир апарган спортчуларының шаңналдарын, кубоктарын болгаш медальдарын Улусчу чогаадылга бажыңының 2-ги каадынга делгеп салган.

Спорт дээрже-ле кадыкшыл. А кадыкшыл кижиге бүрүзүнге херек. Чуртувуста спортчуларның көвүдөп турары эки деп санаттынып турар. Чурттагычонувус кадыкшылы быжыгып, ам-даа спортка хандыкшыр-ла болзунам.

Чыжыргана СААЯ.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган
чуруктары.

ЧАА ЧЫЛ УТКУШТУР 10 МУҢ РУБЛЬ “БЕЛЕКТИ” КЫМ АЛЫР?

2021 чылдың декабрь 23-те Владимир Путин-биле парламалга конференциязы болур. Баш бурунгаар Россияның хей чурттаачыларының даап бодаашкыны-биле, чурттуң Президентизи ол конференцияга бодунуң аазааны декабрь айда чаңгыс удаа бээр 10 муң рубльди кымнар алырын чугаалаар боор деп манаашкын бар.

Бо чылгы парламалга конференциязын чуртта тургустунуп келген нарын экономиктиг байдал – өртектер өзүлдөзүнүн дугайында айтырыны В. Путинге албан салыр дээрзин эксперттер чугаалап турар. Чүге дээрже кижилер бөрүзүнүн чурттап эртип турар амыдыралында хүн бүрүде, базым санында таваржыр эң-не нарын айтыры ол болуп турар. Өртектер төнчү чок

өзүп турда, акша-шалың ол-ла хемчээлде артканын чоннуң шугулдап турары чөптүг. Бо айтырыга ам-на чурттуң Президентизи шынныг харыны берип, ол нарын байдалдан канчаар уштунарын чонга дыңнадыр дээрзинге идегел улуг.

Ол ышкаш пенсия реформазы, российжи чоннуң ап турар пенсиязының хемчээли, коронавирус хамчыктыг аарыгның когун кажан үзери, пандемия үезинде кызыгаарлаашкынның негелделерин биче бизнестин хөгжүлдөзүн доора чудук болганы, ону канчаар эде көөрү, ипотека айтыры, башкыларның, эмчилерин акша-шалыңын өстүрери, ие-чаш камгалалы, хей ажы-төлдүг өг-бүлелерге социал деткимче, коррупция, ниити делегей байдалы дээр оон-даа өске хей-хей айтырыгларны журналистер салыр дээрзи манаттынып турар.

Чылдың эртер В. Путинниң парламалга конференциязы бөдүүн чоннуң социал амыдыралын экижидеринге улуг ужурдузалыг дээрзин российжи чон биле берген болгаш улуг идегел-биле социал четкилерде, сайтыларда хей айтырыгларны салып турар. Оон аңгыда, интернетте

<https://napisat-pismo-putinu.com/zadat-vopros-putiny> бо айтыр-биле киргеш, ам-даа айтырынын салып болур.

Бо хонуктарда чурттуң аңгы-аңгы булуңнарындан журналистер Москвада чыгып, боттарының регионунуң социал-экономиктиг сайзыралына хамаарышкан эргежок чугула айтырыгларын белеткеп эгелээн. Бистиң Тывадан ол парламалга конференциязынче журналист Ольга Воевокова киржир дээр, Москваже айтаныпкан. Чоруур мурнунда аңаа ужуражып, кандыг айтырыг салыр деп турарын сонургаарымга, ол мынчаар харыялады: “Тываже бойдус газын кириер дугайында база ону хандырап заводту кажан, каяа тудар дугайында айтырыгны салыксап турар мен. Билбес звес силер, хей айтырыг салыксаан улус аразындан бодунче кичээнгей хаара тудары дыка нарын болур. Ынчангаш айтырымны плакатка көскү кылдыр бижип алгаш, көргүзөр мен”.

Баш бурунгаар билдингени, бо удаада коронавирус халдавырлыг аарыгны таратпазы-биле көрдүнгөн санитар-эпидемиологтук негелделер өзүгаар чүгле 500 кижини парламалга конференциязынче кирип болур.

Декабрь 23-те болур парламалга конференциязын Владимир Путин бо хүнде чонга билдинмейн турар айтырыгларга ам-на дорт харыяларны бээр дээрзи манаашкында.

Карина МОНГУШ.

Тес-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнүнүн хүлээлгелеринден хостаарының дугайында
**ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ
СОҢГУЛДА
КОМИССИЯЗЫНЫҢ
ДОКТААЛЫ**

2021 чылдың декабрь 17 №2/3-8

Кызыл хоорай

Тес-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының моон мурнундагы составының комиссия кежигүнүнге деп-штикени Тес-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының кежигүнү Магда Чеденовна Шагированың билдир-ишкенин сайгарып көргөш, база 2002 чылдың июнь 12-де хүлээп алдынган № 67-ФЗ “Россия Федерациязының хамаатыларының кол-кол соңгулда эргелеринин болгаш референдумга кир-жир эргезинин дугайында” Федералдыг хоойлунуң 29 чүүлүнүн 6-гы пунктунга дүүштүр Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының доктаадыры болза:

1. 1976 чылда төрүттүнгөн Магда Чеденовна Шагированы Тес-Хем кожуунунуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүнүн хүлээлгелеринден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» болгаш «Тувинская правда» республика солунна-рынга парлаар.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының Даргазы
О.В. ДАНДАР.

Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының секретары
Ш.Х. ООРЖАК.

Чылдың түңнелдери. Национал төлөвилелдер

2019 ЧЫЛ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИҢ БОТТАНЫП ЭГЕЛЭЭНИНИҢ ЧЫЛЫ

Россия Федерациязының Президентизинин 2020 чылдың июль 21-де №474 «2030 чылга чедир үеде Россия Федерациязының оккур хөгжүлдөзүнүн национал сорулгаларының дугайында» чарлыгына дүүштүр чурттуң чурттаачы чонунуң санының өскени-биле хамаатыларның амыдыралының деңнелин бедидери, оларның амыдырап-чурттаарына таарымчалыг байдалдарны тургузары, а ол ышкаш кижилер бөрүзүнүн салым-чаяанын ажыдары-биле национал төлөвилелдерниң федералдыг төлөвилелдерин эде көргөн болгаш улгаттырып калбарткан. Оон түңнелинде Тыва Республиканың киржип турары федералдыг төлөвилелдеринин саны 2020 чылда 48 турганындан 2021 чылда 43 төлөвилел болган. Акшаландырыышкынның ниити хемчээли 4525,8 сая рубль болган (2020 ч. – 5248,3 сая рубль).

Хөгжүлдөзүнүн национал сорулгаларының чедишкенин чедип алышыны, улустарның амыдыралының шынарын бедидери 2021 чылда Тыва Республиканың Чазааның ажылынга орук айтыр сылдыс болуп келген. Республика национал төлөвилелдеринин болгаш программаларның чаа-чаа федералдыг төлөвилелдеринче кирип шыдаан. Шак ынчалдыр, «Экология» национал төлөвилелдин иштинде “Арыг чурт” федералдыг төлөвилелге республика киржип эгелей бергеш, 155 ажыг сая рубльге Чеди-Хөл кожуунда “Тыва ко-балыт” комбинаттын артынчы бүдүмелдер шыгжамырында артынчыларны эде куль-тизастаар аргалыг болган.

«Чурттаар оран-сава болгаш таарымчалыг хоорай хүрээлели» национал төлөвилелдин иштинде “Идиг” программа өзүгаар “Мурнуу” микрорайонда инженер четкилеринин тудуун 69 сая рубльге боттандырган. Ниитизи-биле 2024 чылга чедир 1 030,5 сая рубльди “Идиг” программаны боттандыраары көргөн.

Эң-не баштай «Делегей кооперациязы болгаш экспорт» национал төлөвилелди таварыштыр федералдыг бюджеттен сугаттыг черлерни катап тургузарына 25,7 сая рубль түңге акша-хөреңгини алган. Таңды, Каа-Хем база Би-Хем кожууннарның чагырга черлери Шаңганның, Чаглаалыгның болгаш Могайың сугарылга системаларының документтерин катап тургузарының

талазы-биле ажылды эгелээн. Оон түңнелинде 2022 чылдан эгелеп үш муниципалдыг тургузугнуң 1754 га сугаттыг черинге сугарылга системазы ажылдап эгелээр.

Республиканың хамаатыларының хамаарылга чок айтыртылганын үезинде национал төлөвилелдерин боттанылганын иштинге эки талазынче өскерлишкенин чедип алдынганы демдеглеттинген. Телевидение, солуннарга болгаш социал четкилерге калбак медээлээшкенин ажылдарының түңнелинде хөлчөк хей саң-хөө акша-хөреңгилерин өг-бүлө деткимчезинче угулап турар дээрзин хамаатылар билип алганнар.

Шак ынчалдыр, «Демография» национал төлөвилелдин боттандырылганын ачызында баштайгы уруглуг болган 5471 өг-бүлөгө 524,3 сая рубль түңнүг төлө-вини төлээн. 2021 чылдың ноябрь 1-ниң байдалы-биле алырга, үшкү болгаш оон соонда уруу төрүттүнгөн 4540 өг-бүлөгө 454,6 сая рубльди төлээн. 76 уруглуг 38 өг-бүлөгө ийис уругларлыг болганы-биле холбаштыр 380,0 муң рубльдин чаңгыс удааның дузаламчы акшазын, 174 өг-бүлөгө ие акшазының сертификадын тывыскан. Ийи-Тал болгаш Тээли суурларда уруглар садтарында 30 олуттук ийи немелде тудугну улаштыр туткаш, ажылгала киирген. Кызыл хоорайның Бай-Хаакская кудумчузунда база Спутник микрорайонунда, Шагаан-Арыг хоорайда 280 олуттук ам-даа үш уруглар садын туду-

ры көрдүнүп турар. Кызыл хоорайда Чонну ажылга хаара тудар төптүң чаартылганы уламчылап турар. Назы-харны узадыры-биле конкурсту чоруткан, оон түңнелинде “Аныяк эмчилеринин чөвүлели” деп саарыл-га чок организация чыл төнчүзүңге чедир Бай-Тайганың Тээли, Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл болгаш Тес-Хемниң Самагалдай суурларына үш хөккөй шөлүн тургузар болган. Тожу болгаш Би-Хем кожууннарже ГТО-шөлдөринин чедирлгезин боттандырган. Спорт албан черлери чаа спортчу идик-хепти алган. Түңнелинде, 2021 чылда 3–79 хар назылыг үргүлчү күш-культура болгаш спорт-биле холбашып чо-руур кижилеринин үлүү Тыва Республикада 53 хуу болган. «Демография» национал төлөвилелдин акшаландырыышкыны хемчээли 1955,7 сая рубль азы нацио-нал төлөвилелдерин акшаланды-рыышкынының ниити хемчээлинин 43,2 хуузу болган.

«Кадык камгалалы» национал төлө-вилел кадык камгалал системазын, эм-нелге албан черлеринин дериг-херексел-дерин чаартырынче, кадык камгалалының адырында күрүнениң чаңгыс аай медээ-лээшкенин системазын ижикиринче угланган. 2021 чылда эмчи дузанын көргүзери-биле республиканың чурт-такчылары эвээш черлеринге 21 көжүп чоруур комплектери садып алган. Дүрген эмчи дузанын болгаш хай-халаптар медициназының республика төвүнүн үндөзүнине чаңгыс аай диспетчер төвүн тургузуп, аңаа ГЛОНАСС навигация системазының 16 дүрген эмчи дузанын системазын кошкан, республиканың онкология диспансерин 17 дериг-херек-сел-биле дерээн. Ниитизи-биле 2021 чылда «Кадык камгалалы» национал төлөвилелдин боттанылганын 491,4 сая рубльди үндүрери көрдүнгөн.

«Амыдырап-чурттаарына таарым-чалыг болгаш айыыл чок хүрээлел» национал төлөвилелдин иштинге 2021 чылда 103 муң дөрбелчин метрни кириери

көрдүнгөн. Тос айның дургузунда 83,1 муң дөрбелчин метрге чуртталга оран-сава-зын ажылгалап кириген, оон иштинде хей квартиралыг бажыңнарның күсели-биле – 6,6 муң дөрбелчин метр, хууда чурттал-га бажыңнарның тудуун күсели-биле – 76,5 муң дөрбелчин метр. 2021 чылда 28 хей-ниити девискээри чаагайжыттынган. Шагаан-Арыг хоорайда суг алыр чернин чаартылганы эгелээн. Ындыг чергелиг суг алыр черни Хову-Аксы суурга 2022 чылда ажылдадыры планнаттынган.

«Экология» национал төлөвилелдин иштинге республиканың арга-арыг ажыл-агыйының черлеринге 21 кезек өрт өжүрер техниканы 63,6 сая рубль ниити түңге садып алган: оон иштинде эки чоруктуг «Садко Next» деп 6 техни-ка, «УРАЛ» марканың дөрт машиназы база-ла «УРАЛ» марканың дөрт ээл-чежиг автобузу болгаш кожуглуг чеди квадроцикл. Ол ышкаш арга-арыг ажыл-агыйы ужу-уткалыг «Агромаш» деп илчирбелги дөрт тракторну 14,85 сая рубльге садып алган. Шак ынчал-дыр, 2021 чылда «Экология» национал төлөвилелдин боттанылганын 275,8 сая рубльди углаан.

Россия Федерациязының хөгжүлдө-зинин национал сорулгаларының бирээ-зи 2030 чылга чедир чурагайлыг тода трансформация болур деп тодарадып, ынаар улуг кичээнгейни угландырган. Электроннуг хевирге чедингир болуп турар социал ужу-уткалыг ачы-дузанын үлүү 95 хуу четкен турар ужу-уткалыг деп со-рулганы күрүнө салган.

«Культура» национал төлөвилелдин ажыл-хемчеглеринин иштинге алды көдээ клубту септээн, дөрт үлегер-майык библиотеказын эде дерээн. Ак-Довурак хоорайның Культура бажыңының үндөзүнине туугай концерт залын тур-гускан. Шак ынчалдыр, 2021 чылда на-ционал төлөвилелдин боттанылганын 118,8 сая рубльди угландырган.

(Уланчызы 12-ги арында).

Тес-Хем кожсуундан

ИЖЕР СУГ — ХӨГЖҮЛДЕНИҢ ҮНДЕЗИНИ

Тыва чоннуң «суг — суксун хандылар», «узул ижер суг херек» деп үлегер домактары Берт-Даг суурнуң чурттакчыларынга дорт хамааржыр. Чүге дизе Тес-Хем кожсуунда эң хөй 1000 ажыг чурттакчылыг, 200 ажыг өрегелиг суурга бо хүннерге чедир ийи кудуктуң чүгле чаңгызы ажилдап турган болгаш, ижер суг алдын дег үнелиг дээрзин улуг-биче кижилер шупту эки билир.

Ажык хову черде-даа болза, чайгы үеде чон огород-садты база олуртуп, ону ажаап өстүрүп алыр күзелдиг. Ынчалза-даа кара чаңгыс суг узар кудуктуң ырак болганы-биле бо чаагай сорулга дораан хөмүрээр бада бээр турган.

Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг 2021 чылды Чоннуң бот-идепкейжи эгелээшкннер чылы кылдыр чарлаан. Ооң-биле чергелештир Тыва Республиканың Чазаа «Ижер суг —

хөгжүлдениң үндезини» деп программаны база ажилдап кылган.

«Бистиң суурга ижер суг-биле хандырылга бирги чергениң айтыры дээрзин эки билгеш, аңаа чедишкнниг киришти-вис. Түннелинде, Найырал, Ленин болгаш Чооду Кидиспей кудумчуларында 3 чаа кудук немешкен. Эрги ийи кудуу-биле кады 5 кудуктуг апардывыс» — деп, Берт-Даг суму чагыргазының даргазының оралакчысы Ульяна Чүлдүм улуг өөрүшкү-биле чугаалады.

Байырлыг ажыдышкыга бокс маргылдаа эрттирер рингини залдың ортунда тургускаш, «Тес-Хем боксерлар чурту» деп үлегер чугааны Самагалдайның спорт школазының тренер башкылары бадыткаан. Ынчалза-даа бокс тренери Кежик Болат-оолдуң чугаазы-биле алырга, бичи мөгелер ринг ортузунга девип үнүп келгени дээр-ле, тыва болгаш хостуг хүрештерниң маргылдааларына белеткелдин база маңаа доктаамал эртериниң көскү чижээ ол.

Келир үеде улуг идегелди салып болур мөгелерниң бирээзи, амдызында 5 харлыг бичи оолак Сайын-Белек Давааны ооң ада-иези, Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюшке тураскаадып адап алган. «2016 чылда оглуус чырык черге төрүттүңүп келирге, бистиң чаңгыс черчурттууус Сайын-Белек Тюлюш Наадым хүрежинге шүүп каан» — деп, ооң авазы Сидоо Сундаа чугаалады.

«Эзирлерниң уязы» деп спорт өргээзиниң тудуун хайгаарап, эгезинден төнчүзүңге чедир ажил-ишти углап-баштап келген Тыва Республиканың спорт сайыдының оралакчысы Субудай Оюн база байыр чедирип сөс алган соонда,

байырлыг хемчеглер Культура бажыңына уламчылаан.

Көдээ клубтуң сценазынга бот-тывыңгыр артистерниң оюн-көргүзүү эгелээр мурнуу чарында, Тес-Хем кожсуунуң чагырга даргазы Чингис Тогаачы сөс алгаш, Чыргалаңды сумузуңга «Эзирлерниң уязы» спортзалын тудуп дооскан тудугжуларны шаңнап мактаар езулалды база эрттирген.

ЭЗИРЛЕРНИҢ ЭЭЛЧЕГЛИГ УЯЗЫ АЖЫТТЫНГАН

Тес-Хем кожсуунуң Чыргалаңды сумузуңга губернатор төлөвилелиниң ачызында туттунган «Эзирлерниң уязы» деп спорт залдың байырлыг ажыдышкыны болган. 2021 чылдың сентябрьдан эгелээш, декабрьга чедир дөрт ай уламчылап келген тудуг ажилдарыңа Самагалдай суурда спорт школазының тренер башкылары, Берт-Даг ортумаа ниити билиг школазында өөренип турар уруглар, оолдарның адалары — эр кижилер шупту идепкейлиг киришкен.

ШУУРМАК ХЕМНИ КЕЖИР БЫЖЫГ КӨВҮРҮГ

Тес-Хем кожсуунуң Шуурмак сумузу тайга эдээнде чыдар болгаш, чурттакчы чоннуң амыдырал-чуртталгазы арга-арыг, хемнер-суглар-биле чылдың дөрт эргилдезинде сырый харылзаалыг. Чайын чайлагларже, кыжын малчын кыштагларже көжүп-дүжерде, ол ышкаш тайга-сындан ыяш кескеш, бадырып алырда, албан-биле Шуурмак хемни кежер апаар.

Бо чайын үерлеп, эрин ашкан суг эрги көвүрүгнү чууй шаап алгаш барган. Ынчангаш чаа кежиг негеттиниң келгенин Шуурмак сумузуңуң чагырга даргазының албан-хүлээлгезин түр үеде күүседип турар Даң-Хаяа Куулар дыңнаткан.

Дооразы 5 метр ажыг, узун дурту 18 метр көвүрүгнү Тываның Баштыңы Владислав Ховалыгның 2021 чылда чарлааны Чоннуң бот-идепкейжи эгелээшкннер чылында тудуп эгелээн болгаш декабрь төнчүзүңге доозар сорулга салдынганын көвүрүг тудуунуң бригадири Кежик Кыргыс чугаалады.

Ылаңгыя «Кыштаг» губернатор төлөвилелиниң киржикчилери аныяк малчыннар оларның амыдыралыңа эргежок чугула көвүрүг тудуу хуусаадан эрте доосту бээрине идегеп, четтикпейн манап турар. А эрге-чагырганың кол сорулгазы чоннуң күжү-биле туттунган, улуг чарыгдал чок-даа бол, быжыг көвүрүгнү ажыгдалга хүлээп алыры.

СЕС АЖЫ-ТӨЛДҮГ АЖЫЛГЫР-КЕЖЭЭ ӨГ-БҮЛЕ

Тес-Хем кожууннун Шуурмак суурнун чурттакчылары Айдың-оол Соян биле Уяна Учунук 3 оол, 5 кыс — шупту 8 уруглуг болгаш, хөй ажы-төлдүг ада-ие. Ажы-төлдүг эң улуу 14 харлыг, а хеймер оглу 3 хар ажып турар. Доктаамал ажыл-агый чок-даа болза, ажылчын болгаш кызымак ада-ие чайын, күзүн каттап, тооруктап, сезоннуг ажылдарга киржи, уругдарыын азырап өстүрүп чоруур.

— Амдыызында ажыл чок бис. Мен бодум чаш таарар мергежилди чедип алган, парикмахер кижидир мен ийн. Бо Шуурмак суурда мени таныыр, билер улус келгеш, чажын таартып алыр-ла-дыр. Ачавыс түр када ажылдар кылып чоруп турар. Мурнуку чылдарда кат-тоорук элбек турда, тайга-таңдының беримчези-биле амыдырап турдывус — деп, хөй ажы-төлдүг ие Уяна Учунук чугаалады.

— Херим-кажаа, бажың-балгат тудуп ап турар кижилерге дузалажып, чайгы үеде ыяш дилдирер пилорамага ажылдап турдум. Кышкы үеде ажыл чок боор. Бир кезек Кызылдың солагай талакы дачаларына электри кожуп берип ажылдап турдум. Чогум улуг Ватт, вольтулук ток кожар эргем чок. Тускай мергежил-даа чедип албаан, анаа бодум улустан көрүп, өөренип алганым ол — деп, өгнүң эр ээзи Айдың-оол Соян чугаалады.

Бо өг-бүлөгө тус черниң эрге-чагыргазы болур-чогуур социал дузаламчыны чедирип, хөмүрнү дүжүрүп берип турар. Оон аңгыда, ай санында алыр пособие акша-хөреңги айтырыгларын база чедип алган. Айдың-оол социал деткимче ап турарының дугайында тайылбырлады: «Чазын бежен килограмм азы 2 сетка ишти картошка үрезинни, кыжын 2 тонна ажыг одаар хөмүрнү алыр-дыр бис».

Уяна уругларының ай санында пособиези, оон аңгыда, 3-тен 7 харлыг уругларга деп төлевирни, оон-биле чергелештир 8-тен 17 харлыг уругларынга акшаларны кылдыртып алганын, оон өске ап турар орулгазы чогун дыңнатты.

Ынчалза-даа бо-ла бүгү дузаламчы доктаамал ажыл-агый чок болгаш сес ажы-төлдү азырап чоруур ада-иеге чүгле «далайга дамды» хире дуза болуп турары билдингир. Тыва чоннун «Алдын-доос кудуруум дээр, ава кижиди — төлүм дээр» деп үлегер домаан бадыткап, хөй

уругларның авазы, ачазы ажы-төлүнү келир үезин бодап, «Кыштаг» губернатор төлевилелинге, ол ышкаш көдээ черге бажың-балгат тудуп алыр талазы-биле программаларга база киржир күзөлдиг.

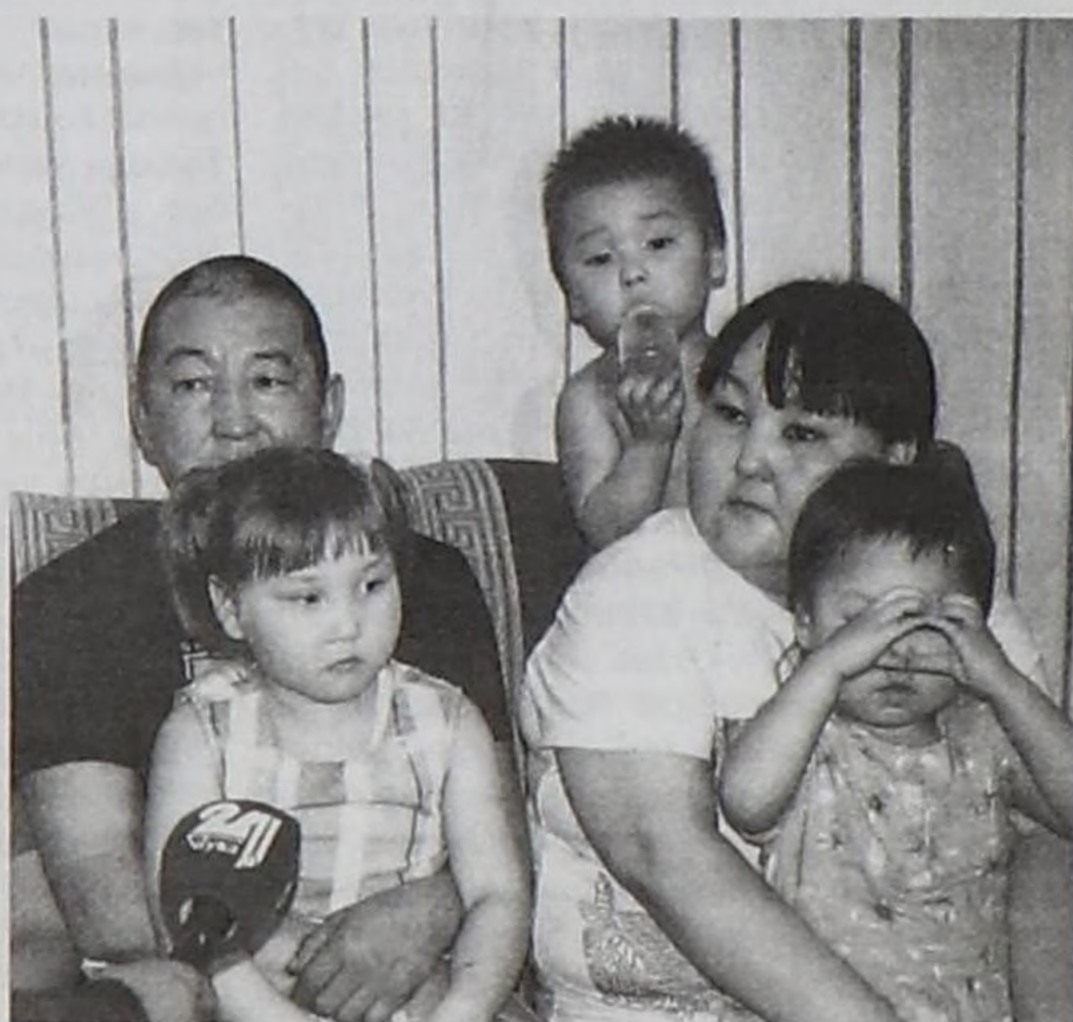
— Эрткен 2020 чылда чурттаар оран-сава тудуп алыр талазы-биле күрүнө программанын чогуур документиленни дужаапкан бис. Ынчан келир 2021 чылда алыр силер дээн. Ам мырыңай 2022 чылдың май айже оочурувус чыла берген. Ынчангаш амдыызында өске кандыг-даа программаларже киришпейн, ону манап олуруп берген бис — деп, Уяна Учунук чугаалады.

Боттарының эвес, а төрөл дүңмазының улуг эвес, ийи өрээл бажыңын түр үеде ачылап олуруп алган сес ажы-төлдүг ада-иезинге бирги ээлчегде чурттаар оран-сава тудуп алыры эргежок чугула. Оон соонда мал-маган тудар талазы-биле губернатор төлевилелинге киржип болур, оон-биле чергелештир чаш таарар чер (парикмахерская) ажыдып алыры дээш, эки амыдырап-чурттаарына кандыг-даа аргалар тытып келир деп, чугаалааш хөй ажы-төлдүг авазы Уяна Учунуктың карааның чажы бүлдеш кынды.

«Тыва кижиниң байы ажы-төлүндө» деп үлегер домак бар. Ындыг-даа болза, «Бажыңны туткаш, ыяшты тарааш, оолду чырык черге бодарадыр» деп, өске чоннарның үлегер домаан өөренип көөр болза, өрегелиг өө чок азы аңгы чурттаар бажың-балгат чок кижиди канчап мал-маган азыраарыл? деп айтырыг тургустунуп келир. Ынчангаш Тес-Хем кожууннун база Шуурмак сумузунун эрге-чагырга черлери хөй ажы-төлдүг, ажылгыр-кежээ өг-бүлөгө бажың тудуп алыр талазы-биле деткимчени көргүзери күзөңгир.

Арынны Мерген ОНДАР белеткээн.

Буян ООРЖАКТЫҢ тырттырган чуруу.

ХООЧУН БУДУРУЛГЕНИҢ АЖЫЛ-АМЫДЫРАЛЫ

Республиканың эң-не хоочун бүдүрүлгезиниң бирээзи — Кызылдың хлеб комбинаты. Бо улуг бүдүрүлгениң директору Россияның Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижигиниң эдилекчизи Вера Владимировна Хертек. Ол Кемеровонун Технологтуг институтунун хлеб-булочка, кондитер, макароннуг кылыглар талазы-биле факультетин 1994 чылда тергип эки дооскаш, ол-ла чылдан эгелеп Кызылдың хлеб комбинатының кондитер цегинге мастерлеп эгелээн. 2005 чылда акционерлиг ниитилел хуралына ук бүдүрүлгениң чигине директорунга депшиткен. 2016 чылдан бээр Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агыйының агрокомплексиниң хөй-ниити чөвүлелиниң кежигүнүгө соңгуткан.

Кызылдың хлеб комбинаты 1958 чылда тургустунган. Бо хүнде комбинат 160 ажыг янзы хлеб-булочка, кондитер кылыгларын бүдүрүп үндүрүп турар. Комбинат улуг хемчээлдиг дериг-херексел-биле долузу-биле чаартынган. Хлеб быжыраар 20 цехте 12 кондитер, 18 дузалакчы, 2 повар, манчы-хуужуур, пицца кылыр биче бүдүрүлгедө 8 ажылчын хаара туттунган. Ниитизи-биле 118 ажылчын, оон иштинде сайгарлыкчылар, чолаачылар, чүдүрүкчүлөр, котельная одакчылары, вахтерлар, техниктиг ажылчыннар, слесарь, электриктер кирип турар.

Хлеб кылыглары кылыр далган болгаш оон-даа өске херекселдерни дугуржулга езугаар Саян артында Минусинск хоорайдан эккеп турар. Бүдүрүлгениң продукциязын садып турар 14 биче, 5 улуг садыгларлыг. Продукциязын хондур кылгаш, даң бажында 6.00 шакта садыгларже дажыыр. Чолаачыларның ажылы дыка берге, куш даң бажындан туруп ажылдаар, 5.00 шакта чүдүрнүпкеш, садыгларже сөөртүр.

Удуртукчу кижиниң ажылындан бүгү коллективтиң ажылы, салдыгган сорулгаларын күүседири кол хамааржыр. Машина-техника — бүдүрүлгениң кол өзү. Оон техниктиг байдалы, кывар-чаар материалдар-биле үргүлчү хандыраы кол айтырыг. Мындыг улуг коллективтиң социал айтырыгларын экижидип деткири база удуртукчу кижиниң бир хүлээлгези. Коллективтиң ажы-төлүгө бүдүрүлгениң баазында уруглар садын ажыдып алган. Ында 6 кижизидикчи башкыны, 6 дузалакчыны быжыглан.

Вера Владимировна комбинаттың ажыл-чорудулгазын болгаш коллективиниң дугайында таныштырган.

— 2021 чыл төнүп турар болгай, Сарыг Пар чылы үнүп олурар. Бүдүрүлгевистиң ажылы багай эвес, чедишкнеривис үре-түннелдиг болуп турары мени кезээде өөртүп чоруур. Бүдүрүп, быжырып алган барааннарывысты Каа-Хем, Таңды, Кызыл, Эрзин, Тес-Хем, Чеди-Хөл, Би-Хем кожууннарже чедирип, сайгарып турар бис. Хлеб быжыраар цехте Руслана Седенбильдин, Алевтина Тогомазованың, Алдын-кыс Сааяның, Анюта Кыргыстың, кондитер цегинде Марта Ондарның, Адыя Эренчинниң, Байлаңмаа Кончуктуң, Илья Монгуштуң, Виктор Зыковтуң, оон огу Алексей Викторовичиниң, лаборатория эргелекчизи Лариса Решетникованың эки ажылын демдегеп болур.

Хөй чылдарда склад эргелекчилеп

ажылдап чоруур Надежда Михайловнаның күш-ажыл стажы 55 чыл. Ол эң-не улуг назылыг хоочунувус. Надежда Михайловна 18 харлыында комбинатка ажылдап кирген.

Хлеб комбинатында колдуунда аныктар хаара туттунган. Бүдүрүлгениң ажыл-ижи чымыштыг, ынчангаш анык өг-бүлелерге уруглар садын ажиткан бис. Эртенги үеде ажы-төлүн садикке эккелгеш, кежээ чанарда ап алыр кылдыр дыка эки байдалды тургускан. Ында ам 80 ажыг чаштар барып турар. Бо хүнде уруглар сады эпидемиологтук бүгү негелделерни сагып ажылдап турар.

Ажылдакчыларывыстың шаңнал-макталдары хөй: Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының Хүндүлел бижиги-биле Долбан Сүге-Маадыр, Андрей Хомушку, Мерген Монгуш шаңнатканнар, Россия Федерациязының Көдээ ажыл-агый яамызының хүндүлел бижиктери-биле Айдысмаа Тумат, Лариса Хомушку, Лариса Решетникова, Өнер Аймаа, Адыя Эренчин дээш өскелер-даа.

«Сүбедей» спорт комплекзинге чылдың-на спартакиадаларны, маргылдааларны, кышкы үеде «Тайга» станциязына янзы-бүрү хемчеглерни, хаак маргылдааларын организастан турар бис.

Кызыл хоорайның Заводская кудумчунда комбинаттың 2 каът ниити чуртталга бажыңын бузуп каапкан түңнелинде, мурнунда ажылдап чораан болгаш амгы комбинатта бажың оочурунга турган ажылчыннар «Южный» микрорайонда дужааттыг чаш бажың дүлгүрлерин алган. Олар ам көжөринге белеткенип турарына өөрүп тур бис.

Бистиң бүдүрүлгевиске янзы-бүрү чылдарда ажылдап чораан хоочуннарывысты утпайн, юбилейлеринде үнелиг белектер, акша-биле деткип чоруур бис. Оларга Кара-кыс Хомушку, Александра Хомушку, Надежда Добрынина, Богдан Монгуш, Валентина Демидова болгаш өскелер-даа хамааржыр.

30 ажыг чылдар дургузунда коллективте тускай дээди эртемниг инженерлер боттарының харылап турар адырларын бедик деңгелге чорудуп, бүдүрүлгениң ажылын уштап-баштап турар улус ол. Кадрларның бедик негелделиг ажылы коллективтиң даартагы хүнде бүзүрелин бедидип турар.

Светлана САТ,

ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы.

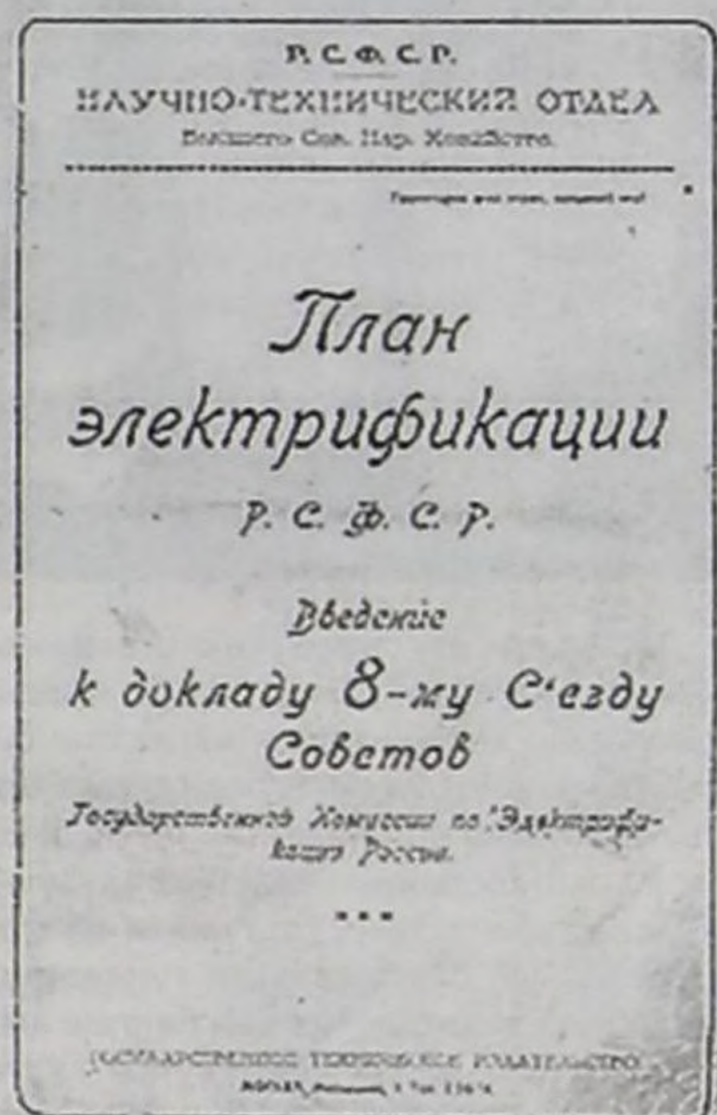
Декабрь 22 – Энергетиктер хүнү

Бо чылын Тываның энергетиктери боттарының профессионал байырлалын — Энергетиктер хүнүн республикада энергетика адыры бодунуң төөгүзүндө чаа чадаже үнер дээш, берзенип белеткенип алган турар үеде эрттирип турарлар.

Энергетиктер хүнүн ССРЭ-ниң Дээди Советиниң 1966 чылдың май 25-те үнген Чарлы-биле 1920 чылда Бүгү-россияның Советтериниң 8 дугаар съездизинге Россияны электрижидериниң Күрүнө планын (ГОЭЛРО) хүлээп алган хүнүнге тураскаадып тургускан. 1980 чылдың октябрь 1-де ССРЭ-ниң Дээди Советиниң Президиумунуң Чарлы-биле Энергетиктер хүнүн декабрь айның 3 дугаар улуг-хүнүндө эрттирер деп доктаадып каан турган-даа болза, энергетиктерниң хей кезии ону тооп көрбейн, профессионал байырлалын декабрь 22-де демдегеп эрттирип келгенер. Ынчанга Россия Федерациязының Чазаа 2015 чылдың декабрь 21-де үнген 1396 дугаарлыг доктаалы-биле Энергетиктер хүнүн катап декабрь 22-де демдеглээр кылдыр тургускан. Ынчалдыр ГОЭЛРО планын хүлээп алган төөгүлүг хүн — Россияда Энергетиктер хүнү!

1917 чылда Россияга Октябрь революциязы болган соонда, совет эрге-чагырга чуртка хамааты дайыны болуп турза-даа, Совет Россияны электрижидериниң планын 1 чыл иштинде аялдап кылгаш хүлээп алган. Ол улуг аялды Г.М. Кржижановский баштаан Россияны электрижидер планын (ГОЭЛРО) аялдап кылыр күрүнө комиссиязы 200 ажыг эртемденнерниң болгаш инженерлерниң күжүн мөөңеп тургаш чоруткан.

1913 чылда Россия электрижидилге талазы-биле делегейге 5 дугаар черге турган-даа болза, дыка хей чылдагааннар уржуу-биле чуртту калбаа-биле электрижидер планнар 2021 чылга чедир боттанмаан турган.

ГОЭЛРО планы чүгле энергетика адырының звес, бүгү экономика сайзыралының планы турган. Электроэнергетиканы бурунгаарлап сайзыратпышаан, чурттуң электрижидилгезин хандырап бүдүрүлгелерни түдүп-тургузары ында көрдүнгөн. Совет эрге-чагырга ГОЭЛРО планын боттандырап киржикчилерге үндүрүг чиигелделерин болгаш күрүнө чээлилерин оларга бээрин деткип турган.

ГОЭЛРО планы-биле 10-15 чылдар дургузунда 30 электри станцияларын (20 чылыг-электри станциялары, 10 суг күжү-биле аялдаар гидроэлектростанциялар) тутар дээн планнар 1931 чылда колдуу-ла күүсеттинген болгаш ГОЭЛРО чурттуң үлетпүр-бүдүрүлгезин сайзырадыр, индустриализация чорудар арга-шинээн хандырган. 1932 чылда электроэнергия бүдүрүлгези 1913 чылга деңнээр, планнап турганы ышкаш 4,5 катап звес, барык 7 катап (2 миллиард-

тан 13,5 миллиард киловатт-шак чедир) өскөн.

Бо чылын Тыва Арат Республика тургустунганындан бээр 100 чыл оюн демдегеп эрттирген бис. Бөгүн бүгү Россияда Энергетиктер хүнүн демдегеп эрттирип турда, 100 чыл бурунгаар төөгүвүсчө хая көрнүп көөр болзувусса, чула биле өг иштинде от салыр ожук энергетикага хамааржып болгудег. Чырык бээр лаалар болгаш керосин лампалары ынчан чүгле бай-шыырак орус кулак-байларга болгаш садыгжыларга турган дизе, частырыг болбас... Чылыг талазы-биле ол үеде өглерге изиг-демирлер турганын төөгүлүг чурктардан безин тывары берге болганда, олар база ынчан ховар турган хире.

Ынчалдыр 100 чыл бурунгаар көөрге, Тывага энергетика адыры хамаанчок энергетика, электротехника деп сөстөрнү даа кым-даа билбес турган деп болур. Ниитилел-политиктиг сайзыралдың феодалдыг чадазынга турган ынчангы Тываның, тываларның шаа-ла ол турганы ол боор... Электри чырыын Саян артында мал сүрүп чедип, орус садыгжылар-биле садыглажып чоруп турган Оюн Ажыкай ышкаш бай-шыырак тыва дүжүмөттөр, олар-биле кады чораан ара-албатылары Минусинск хоорайга көргөннер чадавас харын.

Россияга Октябрь революциязы болбаан, ооң уламындан 1921 чылда Тыва Арат Республика тургустунмаан, ТАР-ны ооң тургустунган хүнүндөн эгелээш-ле, улуг күрүнө ССРЭ бодунуң «колдуунуң адаанче кирип» алгаш, дузалаваан чүве болза, Тывага баштайгы электри чырыы та каян чырыыр турган. Ол бүгү болбаан турган болза, Тывага баштайгы электри чырыын орус садыгжылар азы олар-биле садыглажып турган Оюн Ажыкай ышкаш тыва дүжүмөттөрнүң бирээзи кыспыр турган-на боор...

Тывага энергетика адырының төөгүзү 1925 чылдың октябрь 1-де эгелээн деп болур. Ол хүн Кызыл хоорайның Ленин кудумчузунга турган чаңгыс борбак даш бажыңга 40 киловатт күштүг нефть-биле аялдаар шимчедикчилер электростанцияны ажыткан. Ону Совет Эвилели акы-дүңма Тыва Арат Республикага дуза кылдыр белекке берген турган. Ол станция 1938 чылга чедир аялдаан. Тываның баштайгы электростанциязының бажыңы Кызылдың төвүндө ам-даа бар (Ленин кудумчузунда 27 дугаар бажың), ында Тываның А.С. Пушкин аттыг национал ном саңының бир килдизи аялдап турар.

Тываның күрүнө архивиниң айтып турары-биле алырга, Кызылга чаа, 500 киловатт күштүг электростанцияны 1932 чылда ажыглалче кириген деп турар.

Тыва Арат Республика 1944 чылда ССРЭ-ге каттышкан соонда, тыва энергетиканың сайзыралы бурунгаар улуг-улуг базымнарны кылган.

«Капитализмни ажыр баскаш, феодализмден дорт социализмче кирип келген» Совет Тыва үезинде Тываның энергетика адыры канчаар-даа аажок сайзыраан турган. Ол дугайында ам бо удаада, Чаа чыл бүдүүзүндө, Энергетиктер хүнүн демдегеп тура звес, дараазында черле таптыг бижири бодалдыг мен.

Кысказы-биле чугаалаар чүве болза, Совет Тыва үезинде республикага энергетика адыры чылыг-электри төптеринден (ЧЭТ-тер) эгелээш улуг электри шугумнарынга (ЭШ-тер) чедир сайзыраан. Ону «Тыва ГОЭЛРО-1» планын күүсеткени деп-даа болур.

Ам бо хүннерде Кызылдың чылыг-

электри төвүнүң күчү-күжү өзүп оорар хоорайның чылыг хереглекчилерин долузу-биле хандырып шыдавазындан, ында-мында тус черниң одалга черлери ажыттынып турарындан, найысылалдың агаары чылдан чылче баксырап бар-ла чыдары хомуданчыг. Совет үеде ыңдыг одалга черлерин хоруп, төпчүткен чылыдылга четкилеринге коштунарын негеп турган болза, ам ынчаар негээр харык чок. Чүге дээрге чаа тудугларны безин төпчүткен чылыдылга четкизинге кожарыңа чылыг үзе-тура чедер болуп турар.

2007 чылдың февраль айда ынчангы ТР-ниң Баштыңы — Чазак Даргазы Шериг-оол Ооржак РФ-тиң Президентизи Владимир Путинге киргеш, Кызылдың ЧЭТ-ин федералдыг бюджет дузазы-биле чедир, улгаттыр тудар дугайында дилег-бижиинге президентиниң чөпшээрешкени резолюциязын салдыртып ап, ооң деткимчезин алган турган. Ол үеде федералдыг бюджеттен акционерлиг ниитилелдерге хамааржыр, экономикага болгаш социал адырга эргежок чугула тудугларны акшаландырып болур деп федералдыг чазак доктаалы күштүг турган. Ол доктаал эзугаар, федералдыг бюджеттен акшаландырышкын-биле акционерлиг ниитилелдерге хамааржыр тудугларны түдүп дооскан соонда, ол акционерлиг ниитилелдер ол акшаландырышкынның түнүңге немей акциялар үндүргөш, оларны федералдыг өнчүжө шилчидер уjurлуг чурум турган. Ынчалдыр федералдыг бюджеттен акшаландырышкын-биле, Кызылдың ЧЭТ-ин чедир улгаттыр туткаш, ону немей үндүргөн акциялар дузазы-биле федералдыг өнчүжө кирип ап болур турган. А федералдыг өнчүдө акцияларны Тыва Республиканың өнчүзүнчө азы ТР-ниң Чазааның башкарылгасынче дамчыдыптар арга база турган.

Ол арга-шине 2007 чылдың апрель айда республиканың бирги удуртукчузу солуккан соонда, ажыглаттынмайн барганы амга чедир кончуг хомуданчыг.

«Кызылдың ЧЭТ-ин чедир улгаттыр туткан херээ чок, Чадаана — Кызыл 110 киловольт күчүлүг электри шугумун 220 киловольт күчүжө база шилчиткен херээ чок. Саян артындан Тывага 3 дугаар улуг күчүлүг электри шугумун туткан база херээ чок. Ооң орунунга Тываның энергетика айтырыгларын Кызылга чаа ЧЭТ-2 тудуу үзе шиитпирлээр» диген ынчангы республиканы баштай берген удуртукчунуң улуг частырыы ол болган. Ол частырыгның кезик-чамдыын сөөлүндө билип кааш, Чадаана — Кызыл аразыңа чаа 220 киловольт күчүлүг электри шугумун туттуруп кааны харын эки болган.

Тываның энергетика адырында чедир шиитпирлелтинмээн, ам-даа шиитпирлээр уjurлуг айтырыглар эвээш звес.

Эгезинде, «Бо чылын Тываның энергетиктери боттарының профессионал байырлалын — Энергетиктер хүнүн республикада энергетика адыры бодунуң төөгүзүндө чаа чадаже үнер дээш, берзенип белеткенип алган турар үеде эрттирип турарлар» дигенимниң кол уjur-утказы эрткен неделяда Федералдыг Чазактың оралакчы даргазы Александр Новактың Тываның электроэнергетика адырынга хамаарышкан кол документазинге ат салып, ону күш кири бадылаанында болур. Ол планнарны «Тыва ГОЭЛРО-2» планнары деп-даа болур. Тыва Арат Республика үезинде энергетика адырынга баштайгы базымнарын кылып эгелээн турган республика кыска үе иштинде улуг ССРЭ-ниң, ам Россияның составында, ооң дузазы-биле энергетика адырын чаа чадаже сайзырадып үндүрериниң бетинде турары өөрүнчүг.

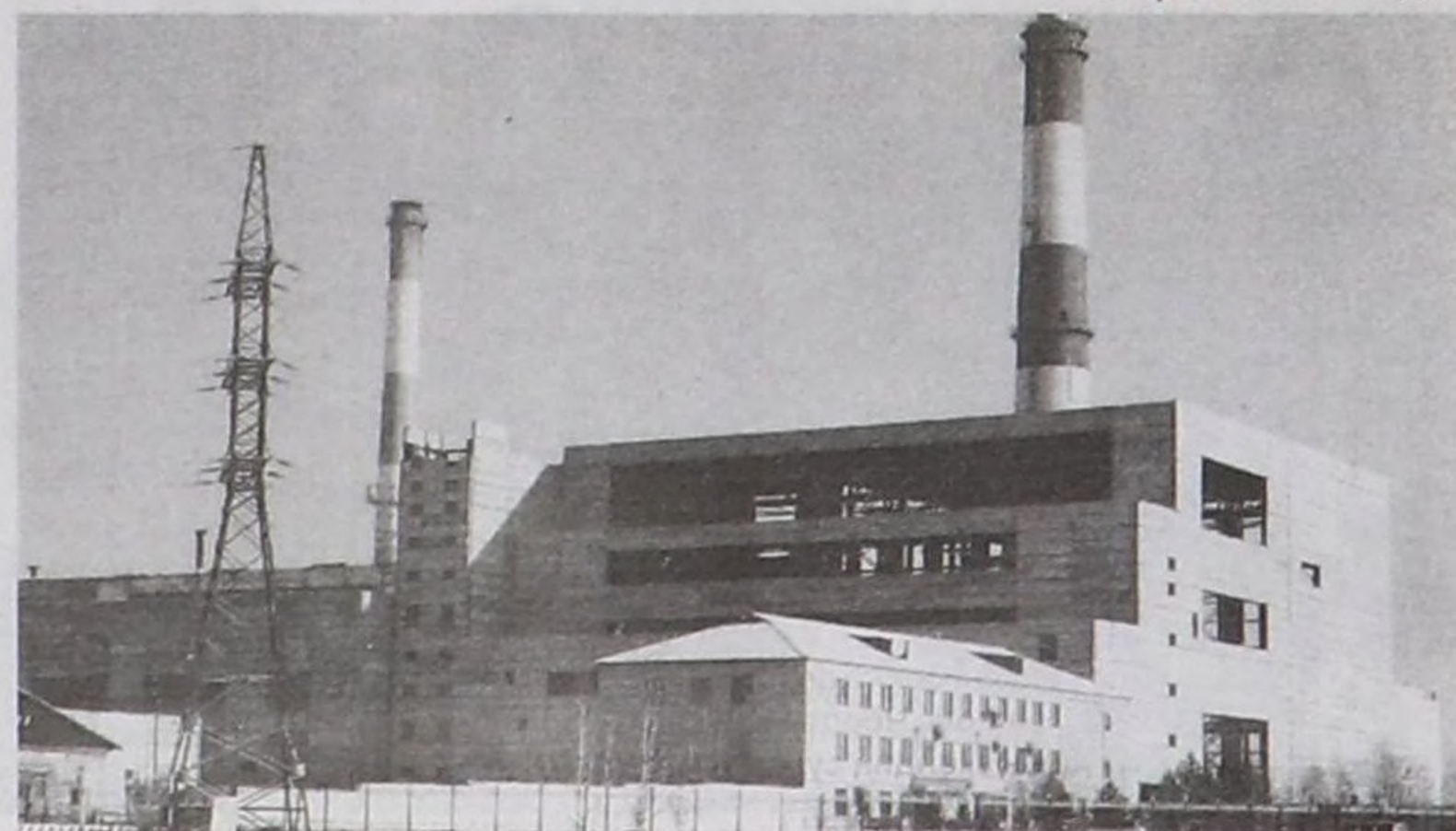
Тыва Республиканың амгы удуртукчузу Владислав Ховалыг республиканың кол-кол, оларның иштинде энергетика, айтырыгларын шиитпирлээрде, хей-ниитинин, тускай эртемниг специалистерниң, хоочуннарның, чоннуң арга-сүмезин дыңнап ап турары кончуг эки-дир. Ол үстүндө киригеним чижек ышкаш улуг частырыглар кылбазын магадылаар.

100-ле чыл бурунгаар электри деп чүп дээрзин билбес, ай-хүн чырыындан өске от, чула чырыыңа амыдырап-чурттап чораан тывалар, ам бо хүннерде чедер-четпестери бар-даа болза, энергетика адыры шаа-биле сайзыраан амгы Тывада амыдырап-чурттап чоруур-дур бис. 100 чыл мурнунда чурттап чораан өгбелеривиске бөгүңгү чуртталгавыс тоол-домакта ышкаш болуру чугаажок.

Ынчанга Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Ховалыгның баштайгы Айыткалында чугааланы ышкаш, чаа үеде чаа шиитпирлерни тып, төрзэн Тывавыстың хөгжүлдизинге кижилер бүрүзү шыдаар шаа-биле үлүүн кирип, бот-боттарынысты билчип, деткижи амыдырап-чурттаар болзувусса, төрзэн Тывавыс моон-даа соңгаар ам-даа хөгжүп сайзыраар деп бүзүрээр мен.

Энергетиктер хүнү-биле, эргим тыва чонум, хүндүлүг коллегаларым — энергетиктер!

Мерген АНАЙ-ООЛ,
2000-2005 чылдарда ТР-ниң Регионалдыг энергетика комиссиязының даргазы, 2005-2007 чылдарда Тарифтер албанының удуртукчузу, 2007-2008 чылдарда үлетпүр болгаш энергетика сайыды.

Ульяна БИЧЕ-ООЛ: “ЧАА ЧЫЛДЫ СЕРГЕК УТКУУЛУҢАР”

• Интервью

Чаа чыл уткууру улуг-биче назылыг хөй-хөй кижилерниң ынак байырлалы. Бо байырлал-биле холбашкан чаңчылдар-ла көвей: Чаа чылды өре чокка уткуур, стол кырынга хөй аъш-чем турарга эки, канчаар уткуур сен, бүдүн чыл ындыг болур дээш оон-даа өске. Ол бүгү солун чаңчылдарның аразындан Чаа чылды уткуурда, арага ижер багай чаңчылывыс бары чажыт эвес. Аңаа немей хөй санныг дыштаныр хонуктарны немептерге, арага ижеринге сундулуг улустуң кадыкшылынга улуг айыыл тургустунуп келир. Ынчангаш арага ижер багай чаңчылывыс дугайында чугааны Республиканың наркология диспансериниң улуг эмчизи Ульяна Камбаевна Биче-оол-биле чорудар-дыр бис.

— Ульяна Камбаевна, Республиканың наркология диспансери Чаа чыл байырлалынга канчаар белеткенип турар ирги?

— Бистиң наркология диспансери өске бүгү эмнелгелер, чонга ачы-дуза чедирер албан черлери-биле демей чоннуң ынак Чаа чыл байырлалдарында баш бурунгаар белеткенип эгелээн: эм-таңны белеткеп, аарыг улус чыттырар орун-дөжөк санын немей курлавырлап дээш оон-даа өске. Улуг кичээнгеи байырлалдар уткуй, чонну арага-дарыдан ойталаарын чагып-сургаар ажилче углап турар бис. Шак ол сорулга-биле албан-организация черлеринче үнүүшкүннер кылып, лекция-беседалар чорудуп, массалыг информация чепсектери, социал четкилер дээш өске-даа информация дамчыдар аргалар-биле чонувуска арага-дары ижерин шеглээрин, Чаа чыл байырлалын элээр уткуп, байырлаарынче кыйгырып турар бис.

— Араганы хоралыг деп кижилер төрелгетен бурун шагдан тура билир хире-зинде чүге, кандыг чылдагааннар ужуң араганы ижиптер болуп турар ирги?

— Кайы-даа чонда араганы аза-четкерниң кижилер амытаны узуткаар дээш чогааткан дугайында тоолчургу чугаалар бар болур. Бистиң өгбелеривис араганы хоран деп дыка эки билир турганын, эр улуска 45 хар чедир, херээжен улуска 40 хар чедир, а өг-бүлө тутпаан улуска бүгү назыда арага ижерин хоруп турганы бадыткап турар — ол дээрже ажи-төл чаяап-бодарадып болур аныак назын, колдуунда 40-45 хар соонда уруг-дарыгланмас апарган болур турган, ынчан ам араганы ийи-бир ижиптип болурун чөпшээрер каан. Арага чаа төрүттүнер чаштарның кадыына канчаар-даа аажок улуг хораны чедирип болур деп өгбелеривис билир турганы ол. Чоорту, чүге-ле ийик, араганы хүндүткелдиң суксуну, аралажып-чугаалажырының, ойнап-

хөглээшкенин бир чарылбас кезии кылдыр хүлээп эгелээни бо хүннерде арага-биле холбашкан муңгаранчыг байдалга эккелгени ол. Болганчок “Араганы культурулуг ижип болур” дээн бадыткалдарны дыңнап болур. Ынчалза-даа чүвениң шыны херек — арага дээрже кижиге хоран болуп турар.

Ие-Бойдус кижиниң мага-бодун дыка-ла “мерген угаанныг” кылдыр чаяап каан — мага-бот боду-ла хоралыг бүдүмелдерни хүлээвейн баар, аас дамчып кирип келген хоранны үндүрүп кааптарын кызыдып, ажилдап эгелээр болур. Араганы кортук-пөрүк кижилер дидимненип алыр дээш, чугаакыр, хөөремик, хөглүг-омак апаар дээш ижип алыры чажыт эвес болгай. Ынчангаш кижилер араганы ижиптерге, мага-бот хоран кирип келгенин билип кааш, ол хоранны дашкаар үндүр октаптар

дээш, бар шаа-биле ажилдап эгелээр: барык шупту органнарның ажилдаары дүргедээр, күстелир... Шак бо байдалга кижиниң сагыш-сеткили хөлзеп, эрези хайнып, шалыпкын-дүрген апарып, элээр байдалга кылып диттикпес хире чүүлдерин кылып эгелээр. Ынчангаш арага ижиптерге, аңаа дыка эки апарган ышкыш сагындар. Оон катап база шак ол аянның байдалды эгидип алыры-биле дараазында араганы саат чокка иже тыртып алыр. Ол хевээр арага ижери уламчылаан тудум, кижиниң мага-боду улуг күженишкенин ажилдаарындан могап-шылап, элөп-түрөп эгелээр, аарыг-аржык кижини үглөп эгелээр. Ол хиреде кижилер боттарының аарыг-аржыын арага ижип турганы-биле холбаштырбазын кызыдар.

— Арагага хораннанган байдалдар дугайында чугаалап көрүңерем.

— Улус колдуунда арагадан хоранна-ныры дээрже-ле, дуу ол шынар чок арага, “технар”, өске спирт холумактыг үен-даян бүдүмелдер ишкениниң түңнели кылдыр санап чоруур. А херек кырында арагага хораннанган таварылгаларның көвей кезиинде шынары багай арага ишкенинден эвес, а араганы эмин эрттир хөйну азы хөй үе дургузунда ишкениниң түңнелинде хораннанган болур. Бо чылдың 10 айының дургузунда арагага хораннанганының түңнелинде республикага 45 кижилер амы-тынындан чарылган. Оларның аразындан 3 кижиниң ханындан кижиниң организмине айыылдыг метилдиг спирт илереттинген. Арткан 42 кижилер араганы эмин эрттир хөйну ишкениниң түңнелинде иштиги органнары ол дорамчылаашкынын угбайн барган болуп турар. Ооң кадында шак ол мөчээ кижилерниң көвей кезии бажыңыга азы арага ижип турган черинге амы-тынындан чарылган, чүгле 1 кижилер эмнелгеге мөчээ. Ол ышкыш чүгле алкоголь чудада чеде берген аарыг улус арагага

хораннангаш мөчүүр деп санап чоруур кижилер база бары чугаажок, херек кырында нарколог эмчилерниң хайгааралында кире берген, арагадан аарыг берген кижилер арагадан хораннангаш мөчээ улус аразында аргажок эвээш болур — бо 45 кижиниң аразындан 6 кижилер нарколог эмчилерниң бүрүткелинге турган. Арагадан аарываан кижилер база арагага хораннанган болур дээрзин билип алыры чугула. Араганы базынган херээ чок, ол улуг күштүг хоран-дыр.

Шак бо Чаа чыл дээн хевирлиг байырлалдар уткуй бис, эмнелге ажилдакчылары база өске-даа профилактика кылып чорудуп турар кижилер, чонувуска араганы ижериниң хоразының дугайында катап-катап сагындарып тургустунса-даа, чылдың-на ол-ла байдалды катаптынып турары муңгаранчыг. Чаа чылдың дыштаныр хүннериниң ортузундан эгелеп арага ишкеш, чүдээ-баксыраан, арагага мага-бодун хораннап алган кижилер шуужуп эгелээр. Байырлалдар эрткен соонда, январь айны төнчүлөдир, арагадан аараан кижилер эмнелгеже кирип эгелээр. Ынчалза-даа кадыкшылдыг арагага тиелеттир алган байдалдарында эмнелгеден дуза дилеп чедип келгени чүс катап дээр — арагага чаңчыга берген, арагага хандыр хораннанган мага-ботту эмнээшкын дузазы чокка сергедир, арыг-лаары айыылдыг.

— Арага ижип турганының соонда кижилер чөйрө аргажок баксыраар, “чүдээр” болгай. Дыка хөй таварылгаларда, чоок улузу арагадан кижиге хорадааш, “шоругу ыйнаан” деп бодап-биле ол кижиниң амы-тынын айыылга таварыштырып турар деп безин бодавас. Ол “чүдөп” баксыраан кижиге эмчи дузазы херек деп чүвени канчап билип каап болурул?

— “Чүдөп” баксыраары дээрже-ле мага-боттуң араганы угбайн барганы ол. Ынчангаш шак мындыг байдалда кижиге эмчи дузазы хереклеттенип бээр чугаажок. Бажыңыга үен-даян физрастворлар, витаминер дамырынче кирип дамдылап тургаш, амы-тынындан чарылган таварылгалар эвээш эвес. “Чүдээш чок болган” деп чугааны база болганчок дыңнап болур — арага ишкеш, оон сергеп чадап хилинчектенип турган кижини “шоругу ыйнаан” дээш, чоок улузунуң херекке албайн барганындан ол кижилер амы-тынындан чарлып болур. Арага ишкеш, хораннанган байдалга турган кижилер изиг чунар-бажың киргеш, мөчээ таварылгалар база бар. “Чүдээш” кижилер дээрже-ле арагага хораннанган кижилер, ынчангаш чөйрө-даа, өске хоралыг бүдүмелге-даа хораннанган кижиге ышкыш, арага ишкеш баксыраан кижиге албан эмчи дузазы хереклеттинер дээрзин сактып алыр болза эки.

Кандыг им-демдектер турарыл дээр болза, баш аарыы, куску кээр, аргажок суксадыр, дидиреп-доңар ийикпе азы изиргенип-деридер, суларап-шагырап каар. Өске кижиниң дузазы чокка туруп азы олуруп шыдавас, меделерин ышкынып турар байдалда бооп болур. Берге байдалда кижиге дарый эмчи дузазын кыйгырар азы эмнелге черинге дүрген чедирер. Эмчи дузазы келгичеге дараазында дузазы чедирип болур:

- меделерин ышкынымаан болза, чартык азы бүдүн литр ишти хайыңдырып каан суг ижирткеш, кустуруп кааптарын кызыдар;
- ооң соонда бичилеп 1 стакан ишти дыңзыг кылдыр хайыңдырып каан шайны ижирт;
- меделерин ышкыныпкан болза, кадыг орунга чытыргааш, бажын

кыдыынче ийлендирип каар — кустура берзе, айыылдыг болбас кылдыр. Ынчангаш доктаамал хайгаараар.

— Амдыызында бистиң ниитилевис арагадан шуут ойталаарында чедир сайзыраваан, ынчангаш байырлалдарда араганы черле ижиптер таварылгалар тургустунуп келир. “Чүдөп” баксыраваас дизе, чүну канчаар ужурулуг, эмчилер чүну сүмелеп болурул?

— Арага ишпезин кызыдар. Бирээде ол. Арага чокка байырлап-хөглөп болурун хөй-хөй аргалары бар болгай, сөөлгү үеде арага чокка хөглөп-байырлап билир, кадык-сергек амыдырал тудуп чоруур кижилерниң көвүдөп турары өөрүнчүг-дүр.

Аргажок арагадан ойталап шыдавас хире болза, кадыкшылга араганы чедирер хоразын бичии-даа бол, суларадыптар аргалар бар:

- байырлалга албан чөйрө, шимчен-нир болза эки. Шаа-шагы-биле стол артынга олуруп алгаш, ижип-ижип, оон хенертен туруп келирге, дораан эзирий бээр болур;
- арага-биле каттай чигирзиг чөм аймаа чивес, чигирзиг суксуннар ишпес, чүге дизе кижиниң мага-боду арага биле чигирни эзилдирип-хайылдырарда, хары угда ажилдап шыдавас, кайы-бирээзин шилип алыр болуп турар. Ынчангаш баштай чигирни эзилдирер дээш ажилдап турда, арага ол үе дургузунда хан эргилдезинге каш катап маңнап кааптар, хоразы улгадыр;
- аңгы-аңгы арага аймаан холуй ижип болбас;
- кадыг араганы газтыг суксуннар-биле холувас болза эки;
- эм ижип турар болза, арага ижеринден шуут ойталааны дээр;
- арага ишкениниң даартазында чеже-даа баксырап турза, катап база арага-биле “баш аарыы эмнел” болбас, ооң орунга ажи-төл хойтпак дээн хевирлиг суксун ишкени чүс катап дээр. Араганың салдарында кирбээн кадык кижилер даартазында арага ижик-сөвөс болур, а араганың аспаанче кире берген, аарыгының эге чадазында кижилер даартазында база арага ижерин улаштырарында сундулуг боор.

Эң-не эки шиитпир — Чаа чылды арага чокка уткууру. Ылаңгыя ажи-төлүвүс арага чокка уткаан байырлалга кымдан артык өөрүүр болур.

— Ол арга-сүмелерни сагывайн барган, арага ижипкеш, чүдөп-баксыраан кижиге чүну сүмелеп болур силер?

— Аргажок баксыраан кижиге чүну сүмелеп болурул дизе, огурең дузаан суун ижер, ажи-төл каан капуста чиир, квас, сүт, томат хандызы азы анаа сугну хөйну ижер. Оон аңгыда, баш аарыын намдадыптар азы мага-боттан хоранны үндүрер эмнер база бар болгай, оларны ижип болур. Херек апарган таварылгада, ыядып-эгенип олурбайн, нарколог эмчиниң дузазын дилеп четкени дээр. Халас азы чажыды-биле телевириг эмнедириниң аргалары тургустунган.

Чаа чыл байырлалдарында Кызыл хоорайның адаанда Калинин кудумчузу, 29/1 деп адресе турар чыдып эмнедир салбырывыска хондур-хүнзедир кайы-даа үеде келгеш, эмчи дузазын ап болур. А январь хонуктарында хоорай иштинде Оюн Күрседи кудумчузу, 157А деп адресе диспансер салбырывыска хүндүс эмнедир салбыр база ажилдаар. Бүгү херек медеэлери бистиң эмнелгевис сайтызындан, “ВКонтакте”, “Инстаграм” социал четкилеринде бистиң арыннарывыстан билип ап болур. Азы 5-38-31, 8-963-253-0875, 6-05-87, 8-923-546-9523 деп телефоннардан база айтырып ап болур.

Кел чыдар Чаа чыл таварыштыр чонувуска аас-кежикти, чедишкенинни, тайбың амыдыралды база быжыг кадыкшылды күзевышаан, арагадан ойталаарының бүгү-ле аргаларын хайдынып көөрүн дилээр-дир бис.

Чойгана ОНДАР.

Күш-ажылдың кижизи

Ачамның дугайында сактыышкын

**Ада көрбээнин оглу көөр,
Ие көрбээнин кызы көөр.**

(тыва улустуң үлегер домаа)

Мээң ачамны Какпанак Чөлбен-оолович Сарыглар дээр. Ачам Сүт-Хөлдүң Бора-Тайгадан хөй ажы-төлдүг бөдүүн арат өг-бүледен укталган. Ада-иезиниң сес ажы-төлүнүң дөрт дугаар оглу болуп, 1910 чылда чаяаттынган.

Ачазын Чөлбен-оол дээр, авазын Чыртакай деп билир мен (шын адын билбес болдум). Авазы кончуг орлан-эрес, олут орбас, кежээ, шимченгир, борбак кара карактарлыг, чиңгежек боттук, чугаакыр, ыткыр каттырар кижичораан. Ол кырган-авам чоокка чедир, ол дээрге 1960 чылдар үези, Хорум-Дагга чурттап, өөвүскө кээп чораан. Огунуң оолдарын чаптап, чассыдып, эң ылаңгыя ийи дугаар акым Удай-оолга кончуг ынак чораан кижичораан. Кырган-авам чок болурга, Удай-оол акым кожамыктап мынчаар ырлаар турганын сактыр мен: "...Чыртакай өлүп каарга, кижичораан чоруур чүвөл..."

Ачамның аажы-чаңын бодаарымга, авазына кончуг дөмей: ажилгыр-кежээ, шимченгир, шевер, ыткыр чугааланыр, каттырары ыткыр.

Акылыг, угбаларлыг, дуңмаларлыг болгаш дузааргак, биче сеткилдиг, кээр-гээчел, быжыг тура-сорукутук, кылган ажылын эчизинге чедир кылыр.

Биче чажындан эгелеп ада-иезинге дузалажып, малын малдап, «хөлечик» деп ажилды база чүктээн. Балыктаарына ынак турган. Узун курт деп чоннуң адаары чыландан дыка коргар чораан. Бичи элээди оол турар шаанда, балыктап турда, будунга чылан ораажып турда, сыырткыжын, балыктарын октапкаш, алгы чүвүрүн ушта тепкеш, аалына маңнап келгенин сактып чугаалаар. Ол олчаан узун курттан коргар болган.

Моол бижики, сан-чургайны боду өөренип алган. 1933 чылдан партия кежигүнү, чон ортузунга суртаал ажылын чорудуп билир, чаагай чуртталгаже чүткүлдүг, бурунгаар көрүштүг, негелдиг удуртукчу болуп ажилдап чораан. Тудуг тутса, тудугжу боор, маска тутса, канакчы боор, самбың тутса, садыгжу боор – мергежили кончуг делгем. Мегелээр болгаш арагалаар чорукка шуут хөңнү чок. Чээннеринге, чуржуларына дузалажып, ыңай-бээр көжер дээн төрөлдөргө айт-хөлү-биле дузалажыр, карактажыр чораан кижичораан.

Авам Мамак Үдүкпеновна Сарыглар (1913 – 1985 ч.ч.) алды оолдарның иези, алды өскүс арткан (кады төрөөн угбазының ажы-төлү) дуңмаларын кижизидип, өөредип, өстүргөн.

Авамның алыс чурту – Алдан-Маадыр. Ол ажилчын-кежээ, шевер кижичораан. Биске идик-хепти боду даарап бээр. Бисти чөмгөрдө, шуптувусту олуртуп алгаш, чөмнү дең кылдыр үлөштүрер. Авамның ынак оглу – Кара-оол. Ол дөрт дугаар оглу, шын адын Белек дээр. Кара-оол оожум, топтуг-томаанныг, хөй чүвө чугаалавас. Чөмнөндө, авамның чанына азы дөргө олурар. Чүвө ыт-тавас боорга, «Бурган-дыр ол» – дээр бис. Шынап-ла, чыткан хой тургуспас, томаанныг кижичораан. Авам бисти кончуптар, Кара-оол оглун черле кончуvas турган. Улуг акыларым арга киргеш,

Бегзи Какпанак-ович
Сарыглар.

эңдере ыяшты чыып каар, Кара-оолга чүктеткеш чорудуптар. Мен дыка коданнаар турган мен. Коданнары какпалап каар мен. Бир катап бир коданны какпазындан адыргаш, өг кырынче октап кааш, авамга чугаалаан мен. Авам кирип келгеш, кодан-даа чок чүвө-дир дээн. Оон көөрүмге, демги коданым аргаже маңнап кире берген.

Петя дуңмам (беш дугаар оол) торлаалаар турган. Торлаа куштарны дузактап эккээр, бир улуг хааржак дола бээр.

Авамның хеймер оглу Дадар-оол аал-коданга авамның чанына хунээр, анай-хураган, бызаа бажы дозуп, авамга чээрденеп бээр.

Ачам ажылын кылып, аалга-даа шоолуг олурбас. Авам бисти ажилга өөреткен. Ачамның кады төрөөн Хөлчүк акым (Ооржак Чадамба) мени эдертип алгаш, тараа тарып өөредип каан. Буга бажынга олуртуп каар, тарааны шырбадаарын айтып берип турган. Ол акым денди эштер, сугже кире бергенде балык-ла. Өлзей акымны (ачамның кады төрөөн) Өлзей дарган дээр. Ооң кылбазы чок, эзулуг дарган кижичораан. Сарыгбай, Ортупаа дээр кады төрөөн кыс дуңмалары база бар. Хеймер дуңмазы Ортупаа аарый бээр, соңгаартан бээр ачам эмчиледип турган. Күдээзи фронтучу Костээ. Эң улуг акызы Шожал, угбалары – Саглай (Дакактын авазы), Хая.

1937 чылда ачамны Каа-Хем кожуунуң Сарыг-Сепче садыг шугуму-биле ажилдадып чорудупкан. Мен 3 айлыг турган мен, тырттырып каан чурук херечилеп турар. Ол үеде ийи акым Севзэн биле Удай-оол шору турганнар. 1939 чылда дөрткү оол Белек төрүттүнгөн.

Ачамның ажил-амыдыралында үш улуг болуушкун бар.

Бирги болуушкун: Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдары – 1941-1945 ч.ч. 1941 чылда ачам Ада-чурттуң Улуг дайынының эгелээни-биле кадыг-берге, аар чылдарда өг-бүлөзи-биле Чадаанаже ажилдап чедип келген. Ол үеде бажы оглу Петр (Петя) төрүттүнгөн. Чадаанага ачам кызымак, шыдамык чоруу-биле хөй удуртукчу ажилдарны күүседип турган: Ок-чепсек складаның эргелекчизи, бензин, кывар-чаар чүүлдер (нефтебаза) курлавырының эргелекчизи,

көдээ ажил-агыйның, машина-техника станциязының эргелекчизи, «ВЛКСМ» аттыг Культура бажынының удуртукчузу, демир садының харысалгалыг ажилдакчызы (садыгжызы).

Авам фронтуда шериглерге хол халтары, уктар даарап берип турган. Ачамның Чадаанага кады ажилдап чораан эштериниң аразында Күжүгет Серзеевич Шойгу (амгы үеде Россияның камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң ачазы), үрер хөгжүм ойнакчызы Константин Дамдын (Тываның культура сайыды турган Алдар Константиновичиниң ачазы), фронтучу Бичен (Хайыракан чурттуг) олар болур.

1943 чылда Өвүр кожуунуң Рабкооп даргазына томуйлаан. Улуг бухгалтер Часкал деп кижичораан. Ол чылын алдыгы оглу Дадар-оол төрүттүнгөн. Мен эге класстарны 1-ден 3-ке чедир Өвүрге өөрөнгөн мен. Ачам улаштыр Райкомче шилчээн, агитинструктор ажылын күүсеткен. Авам кезээде ачамны деткип, оолдарын кижизидип, өөредип чораан. Авам кончуг буянныг, улус-биле дыка чугаалажыр, чымчак сеткилдиг кижичораан. Авам амыдыралдың бергелерин ажап эртип, оолдарын, дуңмаларын кижизидип, амыдыралче үдээн. Дуңмалары дээрге Оюу, Дарый, Калдар-оол, Данзы-Белек, Карбы, Быстан-оол. Амгы үеде Карбы, Быстан-оол күш-ажылдың хоочуннары, Алдан-Маадыр суурнуң хоочун чурттакчылары.

1946 чылда ачамның кады баксыраан, чем ишпестей берген. Эмчилер ачамны үндүр бижээн. Ачам, авам чуртунче Кызыл-Дөргүнче (амгы Суг-Аксы суурнуң девискээри), аргалыг, шөлдүг черинче көжүп кирип келгеннер. Ол үеде Көк-Даг баарына паром турган. Мен Тей школазының 4 класынче кирген мен.

Авам ачамны кара эмнер, ояттар-биле эмнеп эгелээн. Манка кашаны хайындыргаш, шүүрөп алгаш, суун ачамга ижиртип турган. Авамның ачазында ачам сегип үнүп келген. Ачам катап ажилдап эгелээн.

Ийиги болуушкун: дайын соонда колхоз шимчээшкени, колхозтарның хөгжүлдөзү. 1948 чылда Шеми аксында Тейге Улуг-Алаак сумузуңуң чону чыылгаш, колхоз тургузарының дугайында хуралдап, баштайгы колхоз даргазына ачамны томуйлаан. 1949 чылдан эгелеп колхоз төвүн Ак-Даш суурнуң девискээринге тургузар кылдыр шийтпирлээн. Суурнуң тудуун (Тей школазын) Хемчик хемни кежир көжүрүп эгелээн, мен база билир мен. Ынчалдыр Жданов аттыг колхоз тургустунган. Ачам ол девискээрге бирги өргөнни кадаан, Ак-Даш суурнуң хөгжүлдөзү эгелээн. Чаа тургустунган колхозтуң ажил-амыдыралына ачам үлүг-хуузуң кириштирген.

Үшкү болуушкун: репрессияның кадыг-дошкун чылдары Тывада непертээн. 1951-1952 чылдарда ачам Хөр-Тайгага суму даргалап турар үеде ок-боолуг, шериг хептиг улус чөл-буруу чокка ачамны ажилдап турган черинден тудуп алгаш барган. Адың чүгө баглап четтиккеш, эштеринге чагаан: "Мээң адымны көөр силер" – дээн. Актыг черге буруудаттырып, чоннуң дайыны диртип, коргунчуг хилинчектээшкенин эрткен. «Шын» солунга ол талазы-биле «Сүт-Хөл херээ» деп материалда

Аваа дарга чырыдып бижээнин сактып чоруур мен. Өг-бүлөзүңге, ажы-төлүңге аар-берге амыдырал онаашкан. Мен ол үеде Бора-Тайга школазына 5 класска өөренип турган мен. Мени болгаш мээң эжим Охемчикти шугум чыскаалына үндүргөш, сандайлар кырынга бисти тургузуп алгаш, школадан үндүргөн. Охемчик – мээң чаңгысклассчы (Охемчик Дукур оглу Ондар – Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, фото-корреспондент, репрессияга таварышкан улуска тураскаал Мемориалды ажиткан). Эжимниң ачазын Дукур дээр, улуг мал эмчизи кижичораан, база актыг черге каразыттырып, тудуп алгаш барган. Ол үеде школаларга ажилдап турган хөй-ле орус башкылар бисти «сын врага народа» деп турган. Оон эгелээш-ле мени школаже кирибес, ажилче-даа хүлээвес болган. Авам мени Ак-Даш школазына халас ыяштап, топкактап бээр кылдыр чугаалашкан, 2 чыл халас ажилдап турдум.

1953 чылда ачамны агарткан. Мени авам Суг-Аксы школазына сески класына олурткан. Удаваанда мени шериг черинче алгаш барган. 1957 чылда шеригден чедип келиримге, ачам мени Кызыл хоорайга эдертип алгаш, алды айлыг киномеханиктер курузунга өөреткен. Доозупкаш, Алдан-Маадыр көдээ клувунга бирги киномеханик болуп ажилдаан мен, ол-ла чылын өгленген мен. Өөм ишти Окмеев Дамбааевна Сарыглар Тыва АССР-ниң алдарлыг башкызы, хоочун башкы, хөй чылдарда партия шугумунга удуртукчу башкы болуп, Херээженнер чөвүлелин удуртуп баштаан. Алдан ажыг чылдар иштинде кады чурттаан бис, ажы-төлдү эртем-билигиг кижилер кылдыр амыдыралче үдээн бис.

1963 чылда Чадаанага АТП-ге өөрөнгөш, чолаачы болуп эргени алгаш, Сүт-Хөл кожуунга хөй чылдарда чолаачылап ажилдадым.

Ачамның мындыг чугаазы сагымда артып калган. Ол үеде ак орустар – сөөлгү ак орустар 1918-1919 чылдарда Хемчикке кирип келген. Тываны эгелеп алыр сорулга-биле ол үеде кыдаттар база турган. Бора-Тайгага малгаш шивээ тудуп алгаш, (ам-даа бузундузу бар деп бодап чоруур мен) дүшкүрлүг үе турган. Шөлдээ-Тей ол кезек хову черге ак орустар кедеп алгаш, ачамның ачазы Чөлбен-оол ашак оңгудан бажын уштуп кээрге, боолаан. Сөөлүндө ол ак орустар Кочетовка чылча шаптырганнар. Ачам ол үеде шору 17-18 хар үези, ачазының мөчүзүн тып алгаш, атка ийи чудукту уштарындан шимчевес кылдыр баглааш (ону шыралап дээр), шөлдү одуртур сөөртүп алгаш, ачазының сөөгүн орнукушудар чер дилеп, Хылдыг-Үзүктээш, Көк-Дагның баарына эккелген. Казарга-ла, хая-даш боор, оон бир-ле калбак хая даштар-биле ачазының мөчүзүн шыгжаан.

Ол төөгүлүг болуушкун ачамның салым-хуузуңа исти арттырган боор деп-даа бодаар мен. Ачам Көк-Дагның эдээн орта авам-биле өг-бүлө тудуп, хөй оолдарлыг болуп, Көк-Дагның эдээнде Ак-Даш сууру хөгжээн.

Ачам 68 харлыында (1978 ч.) кадының баксырааны-биле хаваңнааш чок болган. Амгы үеде алды алышкының ийизи бар, хеймер дуңмам Сарыглар Дадар-оол Какпанак-ович адазының төрөөн сууру Бора-Тайгада уруунуң, күдээзиниң чанында 78 хар ажа берген чурттап чоруур.

Мен «Шын» солунуң улуг назылыг номчукчузу мен. Ачамның төөгүзү өөредиглиг, аныяк-өскөнгө үлегер-даа болур, хар-назын улгатса-даа, кижичораан, ачазын сактып чоруур.

Бегзи САРЫГЛАР.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

АЙЫТКАЛ СООНДА БОДАЛДАР

Тыва Республиканың Баштыңы Владислав Товарищайович Ховалыгның Тыва Республиканың Дээди Хуралына (Парламентизинге) Айыткалын кончук кичээнге ийди. Хуралга Тываның шажын-чүдүлгө удуртукчуларын, көскү күрүнө ажилдакчыларын чалап олуртканы хүндүктел болду. Тывада политиктиг партияларның удуртукчулары-биле ужуражып, оларның санал-оналын кичээнге ийди, кады ажилдаар мен дээни моон мурнунда кайы-даа даргаларның үезинде болуп көрбээн чүүл-дүр. Олар-биле чүгле ээлчеглиг соңгулдалар үезинде бот-боттарын шүгүмчүлөжүп каар ол-ла турган. Тываның Парламентизи чүгле чаңгыс политиктиг партиядан тургустунган болгай. Өске регионнарда ындыг Парламент барын билбес мен. Өске политиктиг партияларда аныктыг сүмелери бар деп бодаар мен.

Владислав Товарищайович чүгле чартык чыл иштинде ажилдап келген үезинде хей чугула чидиг айтырыгларны дүрген шиитпирлээни болур. Моон мурнунда 10-15 чылдар иштинде Тываның Чазааның чон мурнунга отчедун бээр хуралдарга, Күрүнө Думазынын, Дээди Хуралдың депутаттарын соңгуур ужуражылгаларга-даа чидиг айтыры, хөмүр аразында чурттап турар хиревисте чүге хөмүр өртээниң улуунуң дугайында айтырыгны шиитпирлеп чадап каанын билер бис. Ол чидиг айтырыгны Владислав Ховалыг Москвага чедип тургаш, дораан шиитпирлээни болур. Башкыларның шалыңын өстүргөш, улуг деткимче энергетика айтырыын чедимчелиг шиитпирлеп, кажан-даа чырык көрбээн суурну безин чырыдыпты. Өске-даа социал айтырыгларны шиитпирлеп турары дээрже улуг чедишкен-дир. Бо бүгү айтырыгларны шиитпирлээр мурнунда кожууннарны ийи-үш катап кезип, тус черин удуртукчулары, чон-биле сүмеллежип ажилдап турарын көөрге, шаанда көскү күрүнө ажилдакчылары Тока, Ширшин-даа ышкаш.

Моон соңгаар салдыг сорулгалар кончук бурунгаар көрүштүг, солун-дур. Чижээ, чон-биле көвүрүглер тудуун кылыры. Шаанда чон-биле ажилдаар кончук солун удуртукчу даргалар Кудурукпай Хертек, Александр Шаалы, Богатырь Кошкар-оол дээр даргалар турганын ам-даа чон сактып чугаалаар. Олар чүгле көвүрүглер звес, школа-интернаттарны безин чон-биле тудуп турган. Мөңгүн-Тайга, Кара-Хөлде Кошкар-оол көвүрүү деп көвүрүглер ам-даа бар. Ам даргалар чүгле күрүнөжө көрүп алган олар апарган. Чонунуң бот-башкарылганын чүге ажыглавазыл? Машина-техника чок звес.

Кожууннар бичии фермаларны катап тургузар дээни кончук шын. Тыва Сибирь федералдыг округта мал талазы-биле бирги черде болгай бис. Ыланчыг звес бе? Совет үеде суур бүрүзүгө ийи-үш фермалар турган болгай. Олар буураашкын үезинде чиде берген. Ол үениң даргалары оода бир кожуунга чаңгыс ферманы арттырып аар турган. Даргаларның улуг частыры ол.

Тывага дүк, алгы-кешти сайзырадыр дээн-дир. Дүк, алгы-кеш бок болуп, кажаалар кырында, боктарда чыдар. Тывалар кажан-даа алгы-кежин, дүгүн октавайн чораан. Бо айтырыгны шиитпирлеп көөр болза, чонга ажык дуза.

Кожууннар төлтеринге хөмүр шыгжаар черлер кылыр дээн-дир, чон улуг өөрүшкү-биле манап турар. Улуг өртөктиг сайгарлыкчылардан садып албас апар.

Кызылга спорт урганышкынныг интернат тудар дээн. Бичии спортчуларга келир үези ажыттыгандыр. Аңаа чүгле олимпийжи хевирлерни звес, бурунгу оюннары база кириер боор деп идеген каайн.

Улуг дарганың ажил-ижи бүдерле болзун, өршээ бурган!

Чамьян ОНДАР,
РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, ТР-ниң алдарлыг башкызы, Ак-Довурак хоорайның хүндүлүг хамаатызы.
Ак-Довурак хоорай.

САНАЛДЫ ДЕТКИДИВИС

Декабрь 15-те «Шын» солунга үнген РФ-тиң Улус өөредилгезиниң тергини, Тываның хүндүлүг хамаатызы Чамьян Ондарның «Чаартылга эки-ле, ынчалза-даа...» деп материалын бис, амгы үеде дыштанылгада хоочун башкылар, деткиир-дир бис. Чаа-ла ажилдап эгелзэн сайыттын идип үндүрүп турар бодалы арай далаш-даа чадаваз, кандыг-бир чүүлү чон азы ада-иелер, башкылар-даа дижит боттарының санал-оналын камгалаары дээрже, ол Чазакка удурланганы звес болгай. Ындыг бодалдыг улус база бар. Моон мурнунда сайыт хамык тыва дыл, чогаал кичээлдерин кызырып октааш, хей башкыларны ажил чок арттырар часкан деп билген бис. Чогум өөредилге шугумунда улуг дуржулгалыг апарган оралакчы сайыттар (төөгү эртемнериниң кандидаты Чойгана Монгуш, амгы үеде ында хевээр Владимир Монгуш) улаштыр чогуур олутту ээлеп ажилдаан болза, оон чүгле чедишкенер үнер ужурулг.

Беш хүннүг өөредилгеже шилчирге, чи-

жээ: бистиң 4 класс уйнуктарывыс ам безин хүннүң-не алды кичээлдиг, чүктээр сумкалары дыка аар, номнары хей. Чамдыктары сумказын арай деп ууп чоруур, аргажок бичии чүвелер. Өөреникчилерниң хей кезии чадап чанып турар. Чаа чүүлге чагыртыр болза, хүнде 7-8 кичээлдер апарза бергедей бээри билдингир ышкажыл. Ийи дыштаныр хүн эки-даа болза, ында таарымча чок чүүлдер хей. Ажы-төлдүң чамдыгы ийи хостуг хүнде телефон тудуп алгаш чыда хүнээр, а чамдыктары чер кезип, хайгааралдан үнер. Оң орнунга школага-ла өөренип турганы дээр. Ч.Ондарның кирип каан саналдарын катап бижээш канчаар. Аңаа бүрүнү-биле каттыжар бис. Чамдык хоочуннар социал четкилерни номчувайн турар, ынчангаш саналдарны чер-ле солун арнынга чырыдар болза эки боор.

Тамара ТЮЛЮШ,
Чойганмаа ШИВИТ,
Нина СЕРЕНОТ,
хоочун башкылар.

КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙНЫҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИ

Эрзин кожууннуң Мөрен суурда чурттап ажилдап чоруур мен. Шынап-ла, солунну номчуп олурарга, дыка-ла шын чүүлдерни Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг даргавыс чугаалап турар. Ону эки деп санаар мен. Чаа үнер чылда часкы ажилдар эгелээр-ле болгай. Мен база ол дугайын боданып олур мен.

2005 чылдан эгелеп огородка ажилдап, Мөрен суурнуң чанында Оваа-Даш деп черге картошка болгаш янзы-бүрү ногааларны тарып турар мен. Ынчан суурувустуң чону дыка-ла идекпей турган. Өске-даа суурлардан база картошка олуртуп кээп турган. Эрзин кожууннуң Качык сумузундан база школа башкылары ногаа тарып кээп турганнар. Школа директору Чырандаевна дыка-ла идекпей башкыларның бирээзи. Ол бөгүнге чедир Качык школазында ажилдап чоруур. Ол үеде буга-суу эки бадып турган. Эрткен чылдан тура-ла буга бажы үрелген. Ону кылыры дыка берге ышкаш болду. Суурнуң чагырга даргаларына чугаалап турар мен, херекке албайн турар.

Бодум 75 харлап турар мен. Бажың даштында база-ла ногааны, картошканы тарып олуртуп турар мен. Кижин боду кызар болза, кандыг-даа ажилды шыдаар. Ынчангаш кижин бүрүзү кызып тургаш, огородтарына ногаа

аймаан тарып алыр болза эки.

Ажыл чок улуска акша төлөп берип турарына таарымайн турар мен. Ол улусту бир ажилче хаара тудар дээрже, ынаар барбас. Халас акша ап өөренип турар. Хыналданы чорудар болза эки. Шаанда херээр улус бажың кылыр чудуктарны безин сүге туткаш чонуп турганын билер бис. Бугаларның суун безин хүүрек-биле бажыңдан эгелээр каскаш, сугну бадырып тургаш, тарааны, картошканы олуртуп турганнар. Шаандакы улус дыка ажилдап турганын дыңнаан бис. Эрзин кожууннуң Үнегетти ховузуна ногааны, тарааны база тарып турганнар. Шаңнар долдур-ла тараа турганын билер бис. Ам чүге ол шөлдерге тараа, ногаа тарып болбас чүвөл? Ховунуң ховузуна дүжүт дыка эки турганын билер бис. Ол үеде хову бригадир Анай-оол Сендиевич Допчут турган. Дыка-ла эки ажилдап чораан киживис. Ам бо үеде чок апарды. Агроному Юрий Марзуевич Учурал ажилдап турган.

Ынчангаш ам чер ажылын сайзырадып эгелээр болзувуса эки боор деп бодап тур бис. Чаа чыл таварыштыр чонувуска бүгү-ле экини күзедивис.

Чечекмаа САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажилдакчызы.
Мөрен суур.

БАЙЫРЛАЛ БЕДИК ДЕҢНЕЛГЕ ЭРТКЕН

2021 чылды Тыва Республикага Чонунуң бот-идепкейиниң чылын чарлааны-биле холбаштыр хостуг эрге дээш, дарладыр чорукту узуткаар дээш, демиселдин эгелекчилери 60-Маадырларның баштыңы Самбажыктың тураскаалын, өгбелеривиске мөгөөри-биле Алдан-Маадыр суурга тургузарын шиитпирлээн. Тураскаалды скульптор Ойдуң Ондарович Монгуш кылып сиилбээн. Оң постаментизин (фундаментизин) кылыры-биле Алдан-маадырларның салгалдарындан, суурнуң чонундан, албан-организацияларындан акша-көпеекти чыып, дуза кадары-биле марфонну эрттирген. Эвээш звес акша-төгөрик чыгынган.

Бо чылдың декабрь 2-де Алдан-Маадыр суурга төөгүлүг, уттундурбас хүн-нерниң бирээзи болган. Эртенгиңиң 8 шакта суурнуң улуг-биче чонунуң арын-шырайында өөрүшкү долган, тыва идик-хептерин кедипкен тураскаалды ажыдарын база Социалисттик күш-ажылдың Маадыры Дажы-Намчал Чыртай-оолович Ооржактың адын эдилзэн кудумчуна асфальтылап, эде кылганы-биле байырлыг ажыдышкынын манап, хөлзээшкенин-ле турдулар. Тыва Республиканың Баштыңы – Чазааның Даргазы Владислав Ховалыг сайыттары-биле кады байырлалга кирип келгени, чонунуң хей-адын улам көдүрлүүшкүнүг болдурган. Бүгү чон оларны ийи талалап кудумчулай турупкаш, чечектерин, шардарын тудупкаш, ажыдышкынын байырлап, келген

аалчыларны тураскаалче чалап уткуп алганнар.

Ажыдышкынның баштайгы кеззэн Тыва Республиканың улустуң хөмөй-жизи, ТР-ниң алдарлыг артизи Андрей Алдын-оолович Монгуш «Алдан-Маадыр» деп ырызы-биле эгелзэн.

Алдан-маадырларның хоочун салгалдарын сандайларже хүндүктел езузу-биле чалап олурткан. Башкарыкчы Галина Сереновна баштайгы сөстү Владислав Товарищайовичке хүндүктел-биле берген.

– Хүндүлүг чонум! Алдан-маадырларның салгалдары, бот-догуннаан Тыва Арат Республиканың 100 чылдаан оюнда, алдар-аттыг малчыннарның, мөгелерниң чурту ак-көк Сүт-Хөлдүң 80 чыл болганының төөгүлүг чылында, Алдан-маадыр өгбелериниң дугайында сактышкынны кылыры артык звес деп бодаар мен. Эрге-шөлзээлиг хостуг Тыва дээш, үш дакпыр аар-берге дарлалга удур чонун эвилелдеп алгаш, тура-халышкынны эгелзэн демиселчилер кылдыр олар төөгүге артар – деп, ол чугаалаан.

Дараазында Алдан-маадырларның салгалы, партия Совет ажылының хоочуну Дандар-оол Көк-Хунаевич байыр чедиргениниң соонда, Тываның Камбыламазы Гелек Нацык-Доржу (Сергек Олег-ович) башкы, өске-даа лама башкыларның база чалаткан аалчыларның кирилгези-биле тураскаал ажыдышкынының саңын салып, арамайлаашкын езулалын кылган.

Байырлалдың бирги кезээ доозулган соонда, Алдан-Маадыр суурнуң Самбажык аттыг көдээ Культура бажыңына байырлалдың ийги кезээ – ужуражылга хурал болган. Ол хуралга кол-ла чугаалашкан айтырыглар дээрже 2023 чылда Алдан-Маадырларның тура-халышкынының 140 чылдаан байырлалын эрттирериниң организастыг комитетиниң кижигинерин чартап тургузары база байырлалды эрттирериниң хемчеглерин чугаалажып көөрү болган.

Хуралды Сүт-Хөл кожуунчагыргазының даргазы Алдай-Мерген Алдандайович Ондар башкарып эрттирген. Алдан-Маадырларның тура-халышкынының 140 чыл болуп юбилейлиг байырлалын эрттирериниң организастыг комитетинге республиканың культура, спорт, көдээ ажил-агый, экономика, саң-хөө, өөредилге, тудуг дээш оон-даа өске яамыларның сайыттарын база Алдан-маадырларның салгалдары хоочуннар Юрий Бызытпааны, Макар Донгакты, Дандар-оол Ооржакты, ол ышкаш Таңды кожуунуң чагырга даргазы Алик Монгушту кириген.

2023 чылга чедир Алдан-Маадыр суурга дарый шиитпирлээр ужурулг хемчеглер дугайында сөстү Алдан-Маадыр суму чагыргазының даргазы Арбак Ооржак таныштырып чугаалаан. Кандыг хемчеглер дээрже, бирээде, Суг-Аксы – Алдан-Маадыр аразында чонунуң үрде манаан асфальтылыг оруун кылыры,

ийиде, болганчок-ла үер-чайык болуп турары-биле Хемчик хемниң суун эргиде турган орнунче чайладып, эрик камгалалын кылыры, үште, суурнуң эге школазының, көдээ Культура бажыңын болгаш уругларның хөгжүм школазының агар-септелгезин кылыры, дөрте, сумуга аныктарның спорт ордузунуң тудуу болгаш республиканың Алдан-Маадыр аттыг национал музейиниң Алдан-Маадыр сумузунда салбырын чаа оран-саваже көжүрериниң айтырыглары болган.

Тываның Баштыңы бо-ла бүгү айтырыгларны дыңнап, чонга чогумчалыг харыларны берип, бо айтырыгларны чон шагдан бээр көдүрүп келгенин айтып, 2023 чылга чедир болдунары-биле ажилдарны чорудар кылдыр сайыттарына даалгаларны берген.

Байырлалдың үшкү кезээ – спортчу хемчеглерге республиканың ча адар талазы-биле эң дээр спортчуларының кирилгези-биле солун маргулдааны бараалгатканы онзагай болган. Алдан-маадырларның салгалдары Анатолий Монгуш, Ымый-оол Монгуш спортчу хемчеглерге шаңнал кылдыр богбаны, чыш кылдыр бода малдың бүрүн эьдин база хойларны берип деткичилзэн.

Ниитизи-биле Сүт-Хөл кожуунуң Алдан-Маадыр сумузунга Самбажыкка тураскаал ажыдышкынының байырлалын бедик деңнелге эрткен деп, чон үнелелин берген.

Светлана БЫЗЫТПАА,
Алдан-Маадыр суур.

“Демография” национал төлевилел

ЭРЗИНЧИЛЕРНИҢ
ӨӨРҮШКҮЗҮ

Эрзин кожуунда «Хензигбей» уруглар садынга 30 олуттуг немелде тудугнуң үрде манаан ажыдышкыны болган. Оон аңгыда, 1956 чылда туттунган оран-саваның бодун база үндезини-биле септеп-селиир. Моон соңгаар школа назыны четпээн 50 ажыг уругларга таарымчалыг байдалдар тургустунган. Ажыглалга кирген чаа объект кожууннуң уругларынга немелде олуттарны тургузар.

Оон ажыдышкынынга Тываның Чазаның оралакчы даргазы Елена Хардикова киришкен. «Социал угланышкынныг чаа-чаа объектилерлиг болган эрзинчилерниң өөрүшкүзүн үлежип тур мен. Шагда-ла ажиттыг уруглар садының

оран-саваны үндезин септелгенин соонда чаарттынып, чараш хевир кирген. Тываның Баштыңы В. Ховалыгның деткимчези-биле ам уруглар үш чаа шөлчүгөшкө ойнаарлар» – деп, Е. Хардикова демдеглээн.

Тываның Өөредилге яамызының дыңнадып турары-биле алырга, 1956 чылда туттунган «Хензигбей» уруглар сады баштайгы дээрзинде ийи оран-савалыг турган, эржирип-элээни-биле кайызындаа айыылдыг деп санаан болгаш оларның үндезин септелгезин чорударының дугайында шийтпир хүлээп алдыган. Амгы үеңгү үлгөр-майың өзүгээр чоруттунган септелге соонда, маңаа бичии чаштарга көрдүнгөн бөлүктү ажиткан.

А. ХЕРТЕК белеткээн.

РЕСПУБЛИКАГА 6113 ЧАШТАР
ТӨРҮТТҮНГЕН

“Демография” национал төлевилел-биле Тываның Кадык камгалал яамызы 230 өг-бүлөгө ЭКО эртип алыр арганы берген.

Чыл эгезинден тура ЭКО соонда 21 чаш уруглар төрүттүнгөн, божуу-рунга белеткенип турар 46 келир үеңгү авалары эмчи даңызында туруп алган. Ук национал төлевилел ачызында хей өг-бүлелер халас ЭКО эртип, үрде манааны чашты божуп алыр аргалыг болуп турар. 11 айның дургузунда республикага 6113 чаштар төрүттүнгөн. Бо чылын Тывага хары угда үш өпөя (тройня) чаңгыс удаа, 37 ийистер төрүттүнгөн. Кадык камгалал яамызы божааны дээш 7341 сертификатты

белеткээн.

“Тыва өг-бүлелерниң эң-не кол байлаа — ажы-төлү деп санаар болгай. “Демография” национал төлевилелдин ачызында ажы-төлдүг болуксаан өг-бүлелер аар өртектиг ЭКО-ну халас эртип, уругланыр аас-кежиктиг болуп турары дыка онза” – деп, улуг эмчиниң оралакчызы Инна Досан демдеглээн.

Олышкыш чоннуң өзүп-көвүдээр байдалын экижидер сорулга-биле херэзжен чоннуң ниити кадыкчы улуг кичээңгейни салып, уруг дүжүрер (аборттарны) таварылгаларны эвээжидер дээш, баш удур профилактиктиг ажылдарны кадык камгалалы күштелдирип турар.

К. МОНГУШ белеткээн.

ТАР-НЫҢ 100 ЧЫЛЫНГА

ЧЫРГАКЫГА ЭҢ-НЕ БАШТАЙГЫ «БАЖЫҢ-ТЕЙ»

Бичии элээди чылдарымдан эгелээш хой кадарып, эмдик молдурга мунуп өөренип, тараа тарыжып, күзүн оон «думчуу» кызып, чаа-ла көк-хевек шынары кирип турда, хол кадыгы-ры-биле кезип алгаш, теп өөренип алган мен. Ол тарааның изиг пашка хооруп турда, оон чаагай чыды өг долуп кээр. Оон согаашка соктааш, өрөмелеп чиирге, ыңдыг амданныг чем чок! Кижини бодунуң бүдүрүп алган ижинге чоргаарланыр, күш-ажылга ынак тура-соруу база оон эгелээр. Ажы-төлү чодураа чыып эккээрге, ававыс амыраар. Ону калбак дашка чууруп-чууруп, деспиге кадыргаш, согаашка хоюдур соктааш, ававыстың чөкпээнге холуур кылдыр белеткеп бээр бис. Өггө чурттап, көшкүн амыдыралга чаңчыккан кижиниң бичии чажындан кылып билбес чүвези чок. «Кижини болуру чажындан, аът болуру кулунундан» деп үлгөр домак ол.

Мен эзер дергизинден чаа-ла туттунуп, улуг акыларымны эдериң чоруур апарганымда, ол болза 1930 чылдарның төнчүзү 40 чыл эгезинде амгы Чыраа-Бажы суурнуң үстүү дужу Чыргакы унунда Кара-Дөң деп черде Мажалыкка үш кыдат картошка, кылбыш тарып эгелээннер. Ол үеде тыва улустуң «картышка» деп адаар оон мурнунда көрүп-даа чорбааны үнүш дугайында тенек оолдар кырында сыптарын тура тырткылап алгаш, ону канчаар чиирин аайын тыппайн турган деп хөктүг чугаалар тарай берген чүве.

Күскү дүжүт тергин болган, мен ол анекдотка кирген штерим-биле бир хүн кыдаттар дүжүдүн ажаап күш четпейн, чоогунда улустун дуза дилеп турган дээр-ге, чеде бердивис. Кыдат чугаа билер эвес, олар шулуң-шалың чугаалашкан соонда, каттыржып-каттыржып, довурак адаанда буга дажаа ышкыш шала шөйбелдир улуг-улуг борбак чүвөлөр ушта казып бээр-ге, база каттыржып казып турган бис. Та чеже шоодай картышка каскан улус бис, эңдерик болган... Кыдаттар дыка өөрүп, биске бир шоодай картышка үңгөртүп бергеннер. Аалга эккелгеш, аът кырындан шыкка дирт кылдыр дүжүрүптөвиске, өггө олурган улус: «Өршээ дадай, хой оорлап эккелдиңер бе...?» – деп, коргуп, меңеп хөлчөк болганнар. Ол чоок-кавының аалдары ол хүн картышканы көске хөөп чип азы отта пашка өрөмө-биле хаарып чигени дыка сонуурганчыг, төөгүдө бир уттундурбас хүн болган.

Ол күстен эгелээш Чыргакы улузу кыдаттардан кылбыштап алыр деп чугаа тып алган. Дүңдө дээр-ге, база-ла Кыдат чуртундан кээп турган саазын халтыг сарыг таакпы-ла болгай. Сөөлүндө

тыва улус кылбышты боттары-ла тарып өстүрүп алыр апарганнар. Мажалыкка ол кыдаттар бажың тудуп алган. Оон бээр ол чанында кыжын-даа доңмас кара суглуг, хөрзүнү эки, хей-ле чүзүн-баазын өңнерлиг чечек-чимис саглаңайнып чыдар, кыдыын дургаар ак чыраалар чаптылып баткан шынаа ортузунда чавыс тейни чон Бажың-Тей дээр апарган.

Чон кулаа узун. Эрткен чылдан бээр улустун дыңнаарымга, ол-ла кыдаттарның үре-садызы боор Маңзырыкчы деп анык кижини огул-биле күрүңден хей чээли алгаш, соңгаартан эъткир уксаалыг ала-шилги инектер садып алгаш, ол тейниң соңгу талазында Улуг-Хову аксында шат мугулдурунда үлгөрлиг кажы-хораалыг кыштаг тудуп алган, хей инээн ында өстүрүп эгелээн деп чүве дыңнадым. Ол эр хей-дир! Ада кижини огул дээр, алдын-доос кудурум дээр, өгбелерниң өдек-кыштаан ажы-төлү эң кагбас-ла болза эки.

АРБАЙЛЫГ-АРТ

Ынчан ол кыдаттарның картышказын магадап чип оргаш, ачам «Арбайлыг-Арт» деп төөгү чугаа ыдып берген, ону таан утпас-тыр мен ийин. Эрте шагда бистиң черден эр апарган үш алышкы өлүк-биле Хакас чуртундан тараа үрезини база хайнак андазын орнап алыр дээш чорупканнар. Оолдарның улуу кончуг угаанныг кижини чораан. Чүвени канчап билер, кижини каралыг чоруур дээш, таалыңда тараазының бир чамдызын узун кежигелериниң аразына каттай өрүп алган. Арт кырынга ажып олурда, оларны үлтээр дээш, кедеп чыткан дээрбечилер халдап, үш эрни узуткап, чүү-хөөзүн алгаш, арлы бергеннер.

Хей чылдар эрткен. Хөрзүннү маргаа сиген дуй ап, оолдарның сөөктери сай-биле холужуп эстигилээн. Оларның ажы-төлү өзүп, өске үеде ол арт-сыны ажып бар чорааш, ынчангы чаа үеңгү улус чонундан дыңнаарга, бис бо Арбайлыг-Арттың ачызы-биле элбек чаагай тараа-быдаалыг болуп, эки чурттап чор бис. Кажан шагда силерниң Алаш деп хемден келген ада-өгбелериңер бо арт кырынга багай кижилерге үптөдип тонаткаш, кежигелеринге чажырып алган үрезиннерин аңаа каапкан. Бистиң өгбелеривис ол арт кырынга көвүдөп өзүп турган арбайлы шынаага эккеп, улай өстүргөш, бо тараалаң бай үеде чедирип келген деп төөгүп бергеш, силер ам өске, ырак оранче үрезин сураглап түрөп чорааш чоор силер, үе-төөгү база үре-долуглуг болуп чүве дээн, силерниң барба саваңарны бис иштежиң берээли. Ам бо артты анаа сонуурган көргөш, дедир чана бериңер, оолдарым» – деп, бир ие кижини чугаалаан.

«Ие-чер деп чүве бо-дур, аа! Мындыг магалыг чүве көрүп, дыңнап-даа чорбаан бис, кандыг кончуг чаагай сеткилдиг кижини боор силер, авай!» – деп, биезги кежигезинге арбай үрезини арттырып каан үш оолдун чаа салгалдары Кежигелиг-Арт-даа дээр, Арбайлыг-Арт-даа дээр ол ораның төөгүчү ИЕ ээзинге тейлеп сөгүрүп, мону чугаалап чанганнар.

Ачамның ол чугаазы төнери билек, Амашкын дээр тоолчу ирей «Доң-Аралчын хаан» деп улуг тоол ыткаш, өрөмчөйни чаңгыс үрезин тоттуруп, оон ара-түмөн албаты чонун өөрүшкү-биле долдурган деп дооскан.

Шаанда улуг назылыг эр улустун чугаазын дыңнаарга, ааска өй малдыг, бир-ийи шаң тараалыг болза, өг-бүлөзүн түрөтпейн, кышты онча менди ажа бээр деп чугаалажыр. Ол дээр-ге эң-не бөдүүн чаш ажы-төлдүг арат кижиниң амыдыралы-дыр. Алды шаң тараалыг, өөр аскыр чылгылыг болза, ортумак назы үезинде оолдары тараа тарып, ону аът-шары-биле бастырып шыдаар кылдыр өзе берген ортумак шыдалдыг бай кижини болур. Ол үеде күш-ажылды кижини бүрүзү кандыг-даа албадал чокка кылып, кыры шимчээр-ге, хыры тодар дээн чижектиг, анаа-ла бойдустан чаяаттыгган хүн бүрүнүң изиг күзөл чүткүлү турган. Күскээр тараа быжа бээр-ге, дуруяалар ону чаңгыс дүне тө шаап чиптер дээш, кижини ону кадарар, удувас чүве болгай. Тараа шөлүн долгандыр шала ыргайып алгаш кеденип турар кижини дүрзүлүг талдар-биле узун чашпан даап тургаш, дуруяа хойгузар хойтулар олуртулап каар. «Эртен эрте кара дуруяа эдип-эдип келди-ле бе? Эшпилдейзиг чалгаапайлар эрттир удуп калды-ла бе» деп силерге мен ыры айтып берейн, а силер меңээ бир аяк өрөмелиг тарааңар сартыктаар силер, оолдарым» – деп, тенек Сазыг-оол дээр баштак ашак ынчап ырлап оор чүве. Ол хойтукуну ылап-ла кижини дүрзүлүг кылдыр чогаадып кылыры – бир онза хөглүг улуг ажыл чүве. Холунда боозу бо-дур. Ийи будунуң аразында «кежигүнү» бо-дур деп шөйбек ыяштар ызырткылап кааш, өлүп далып, каттыржып-даа тургулаар бис.

Тараа бастыраар шарылар соондан оларның мыаан черге четпээнде, ыяш хүүрек-биле дозуп аптар дээш, сыр маң-биле ыдып турда, кижини дылы уштуна бээр – каттыраар-даа харык чок сен, дербузун шаагайнып-ла турар... Ол ажыл бирде кижини эди чиир улуг аар-човулаң, эгезинде харын каткы-шоор шарыларның саагайнып аттыгып турар өдээ-биле бир деңге төктүп-ле турар... Күш-ажыл кижиге каткы-хөг-биле кады эът мага-ботка дадыгышкынны бээр езулуг эр кижиниң аас-кежикче оруу оон эгелээр боор чүве.

КАТКЫЛЫГ-ЧАА

Бир кол камгалал – күш-ажыл чеже-даа аар болза, ол амыдыралдың ала-чайгаар өөрүшкү бээр негелдези болур.

Ийиде, чоннуң хей-ады деп чүве бар. Ол чүл? Сагыш кударап кошкар болза, кижиниң тура-соруу чидер. Үстүү оран кудай-дээр-ге болгаш бодун долгандыр оран таңдыларга сүзүк-чүдүлгези бедик чоруур болза, кижини ынчан чүге-даа алыспас. Азы кижиниң ыр-шоор, тоол, тывызык иштиги сагыш-сеткилиниң оран байлаанга ала-чайгаар амырап өөрүүр омакшылы-дыр ийин. Омак-сергек, эки кадыкшыл кижиниң мага-бодунга күш-дамыр немээр, оон угаан-сегээни улам-на депшилгелиг болур. Тодаргай чижектер-биле мону канчаар тайылбырлап болурул? Барың-Хемчиктин Шекпээр деп суурунун башкы таңды талазында Суглуг-Ой аржаанының артында Каткылыг деп кара даглар бар. Ол дагның адының тывылган төөгүзү дыка солун. 1966 чылдар үезинде Суг-Бажы чурттуг хөөмөйлээр, тоолдаар Куулар-оол деп ирей меңээ чугаалап берген. Кончуг аныамада 30 чылдар үезинде дээр, Хемчиктин ол чарынга кыжын хой кадарып чорааш, каргыраалап, ырлап, хөөмөйлөп ора-рымга, дыка-ла ырак черде Хемчиктин оң талазында кадыр дагларда хой кадарып чораан кыс уруглар мени дыңнааш, каттыржып турганнар. Та, бот-боттарыңа кыжырып ойнап-ла турганнар боор, элдеп чоор, ыңдыг ырак черден та, канчап дыңнап кааннар!

– О, физиканың хойлузун алыр болза, кышкы соокта үнүнү дүргени дыка талыар – деп, мен аңаа чугааладым.

– Эртенинде албан-биле Хемчиктин дут-биле кешкеш. Сүт-Кажазыңа кыштап турган ол кыстарның улуг өгбөзү Көргү деп ашакка дүүнүг болуушкуну чугаалаан мен.

– Мынчага чедир канчап дыңнаваан болдун, огулм. Ол дагның шаг төөгүдөн ады-ла ол эвес ийикпе – Каткылыг – дептерге, шуут кайгап каан мен дээн.

Эдгей бажында Эдер-Куй, Бай-Тайганың Шуйда Эдер-Куй. Ындыг аттыг черлер-ле хей. «Өдүгөн», «Тооруктуг долгай таңдым» бурун шагның кайгамчык чону чогааткан симфония ырларын кайызын ол дээр! Мынчап кээр-ге, тыва улустун аас чогаалы оон ээзи тыва чонну бо үеде бүгү делегейге алдаржыдып турары канчап-даа кижини маргыжар аргажок-тур! Мөңгүн-Тайга, Кызыл-Тайга, Сүт-Хөл дээш-ле баар – бо аттарда безин улуг чогаалдар сиңип мөңгөжирээн-дир! Ындыг чон өлүм чок болбайн аан!

Дандар-оол ООРЖАК, күш-ажылдың хоочуну. Кызыл хоорай.

ЧАА ЧЫЛДЫҢ АНЕКДОТТАРЫ

Хүндүлүг Соок-Ирей! Сенче бо үш дугаар чагаамны бижип тур мен, чүгө дээрге баштайгы чагааларымны авам тып алгаш, оруп каапты... «Ажылдан тып көр» — деп мени чемелеп тур.

Ванечка, 42 харлыг.

— Мээң ачам Соок-Ирейден дыка коргар. Чаа чылда Соок-Ирей бажыңга чедип кээрге-ле, ачамны тыппайн баар-дыр мен.

Кежээки чем үезинде уруу Соок-Ирейге чагаа бижээнин дыңнаткан-дыр. Бодунга компьютер, а авазыңга — норка кежи негей тон... Ачазы шайыңга хара берген-дир.

Бир оол Соок-Ирейден дилзэн-дир: улгадып келгеш, чүгө акша-шалың алырда азы орулга алырда, ажылче баар мен. Соок-Ирей ооң күзелин күүседипкен. Ол ам инкассатор болуп ажылдап турар.

— Соок-Ирей! Мээң күзөлдөрүмнү күүседип берем: чогумчалыг аш-чем, чогумчалыг кадык камгалалы, чогумчалыг шалың база чогумчалыг чуртталга!

— Сен Күрдума депутаты болуксап турарыңны дорт чугаала даан!

— Санта-Клаус шын бар чүве бе?
— Соок-Ирей чок диди!

Филология эртемнеринин профессору биле алдарлыг орус дыл башкызының оглу шүлүк чугаалааш, Соок-Ирейни 12 шак дургузунда туткан.

Соок-Ирей! Мен кажан сенче чагаа бижип тургаш, бүгү делегейге ат-сураглыг кижип болуксап тур мен деп бижээн болгай мен, а делегей чергелиг истелгеде звес аан!!!

— Чүгө Санта-Клаус конфеталарны укче сугар, а Соок-Ирей — шиви адаанче?
— Чүгө дээрге орус уруглар уктар иштинде конфеттерни кажан-даа чивес.

Аяк шайны аартап ора...

ӨЛГӨН КИЖИНИ ДИРГИЗИПКЕН ЭМЧИ ЛАМА

Тангыт Монгуш — Барыын-Хемчиктин Улуг-Аягыга чурттап чораан эмчи лама. Ол Кыдаттың Пекин хоорайга кыдат медицинаны өөренип дооскан. Судалдаарын, ханнаарын, ине-биле шиштеп эмнээрин, төөннээрин (точкаларны өрттедип эмнээр), эм ояттар ажыглаары болгаш өске-даа хөй аргаларны аарыг кижилер эмнээринге ажыглап билер. Тывазынче чанып келгеш, өөнгө аарыг кижилерни хүлээп ап, эмнел чораан.

БОЛГАН ТАВАРЫЛГА

Аныяк херээжен божуп чадааш чок апаарга, төрөлдери ак энчекке ораагаш, хөөрге барып, чер кырынга салып хөөржүткенер. Тангыт Монгуш аядын мунуп алгаш, хөөрге четкеш, өлгөн иштиг херээжен кижини шинчилеп көөргө, ол өлбөз, моорааш билинместеп чыдар кижип болган. Узун ине-биле уруг савазында чаш төлдүң бир талакы будунуң тавангайында точкаже шанчыптарга,

чаш төл тепкиленип эгелээрге, авазы база угаан кирип келгеш, божупкан. Оол уруг божуптарга, хинин кезип, арыг пөске ораагаш, иезинге тутсуп берген. Олар дыштанып, оожургап алырга, эмчи лама аядын чедип алгаш, иешкилерни эдерткеш, хөөр чоогунда аалче углай чорупканнар. Аалдың улузу хөөрдөн аът чедип алган кижип дүүн чаа-ла хөөржүдүп каан аныяк херээжен-биле кады кел чыдарын көргөш, дендип кортканнар.

"Хөөрдөн аза-буктар кел чыдары ол-дур дижит", аалдың ыттарын оларже дукпуруп, боттары даштар-биле дажап эгелзэннер. "Мен Монгуш Тангыт эмчи лама мен-дир мен, бо херээжен кижип аза-бук звес, а дириг кижип-дир, соксап көрүңер!" — деп алгырып тургаш, аалдың кижилерин, ыттарын оожургадып алган. Өлгөн кижипи дирлип келген деп дыңнааш, чоок улузунуң өөрүшкүзү-даа хөлчөк. Олар эмчи ламага өөрүп четтиргенин илередип шаг-ла болганнар.

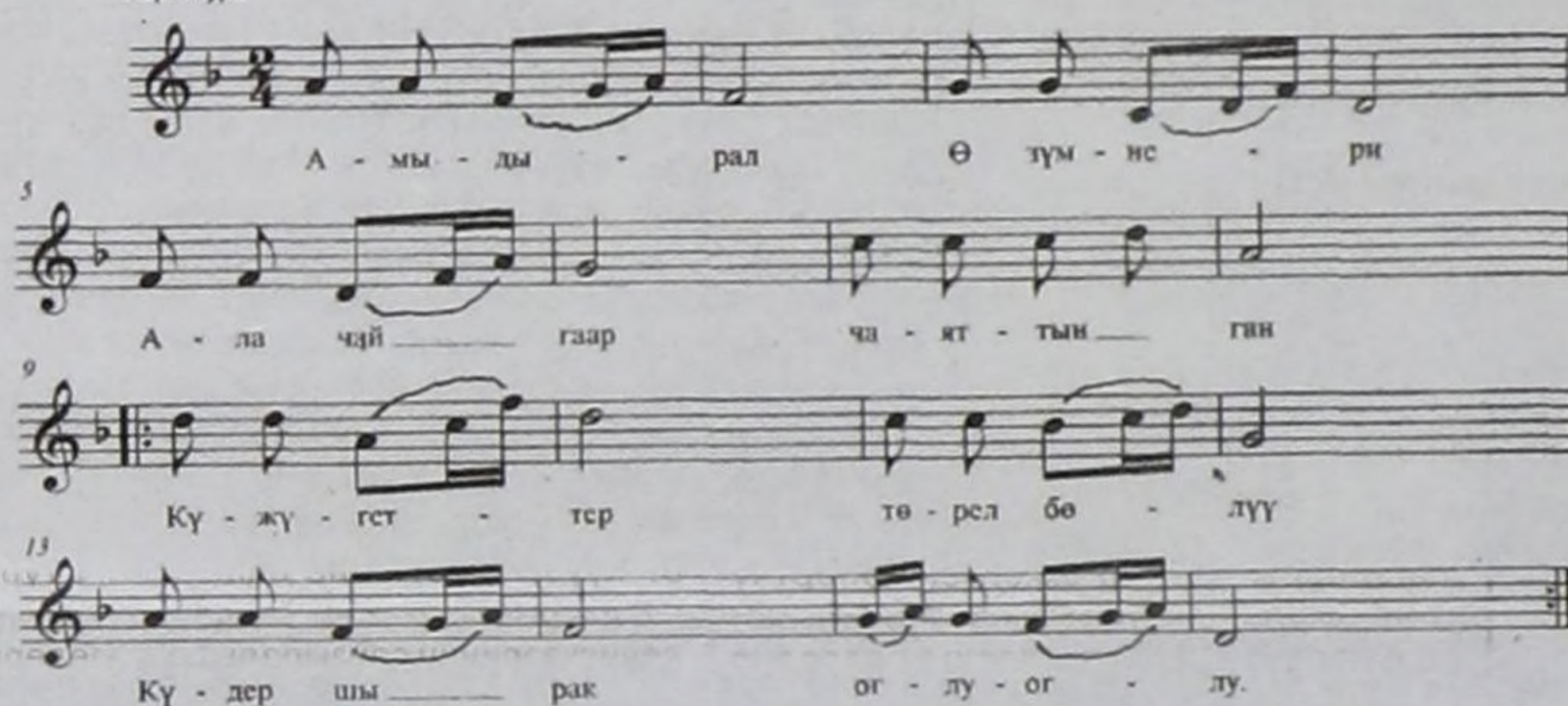
Эрткен үениң эртем-билиг эмчи ламазы кончуг салым-чаянныг, шыырак чораанын бо таварылга бадыткап турар.

1989 чылда Күжүгет Чамыян оглундан СЕРЕНОТ башкы дыңнап бижээн.

Күжүгет Шойгу Серээ оглунуң 100 харлаанынга тураскааттым

ШОЙГУ ОЛ-ДУР!

Партитура

Амыдырал өзүмнери
Ала-чайгаар чаяттыңан.
Күжүгеттер төрөл бөлүү
Күдер-шыырак оглу, оглу.

Өндүр, мөңгө Кара-Хөлү
Өгбелерниң өдек чурту.
Серээ оглу Шойгуларның
Салгалдары салбак-салбак.

Ажыл-иштиң делгеминде
Ачыр-дачыр тутчуп үнгөн,
Хоор тыва көшкүн чоннуң
Ховар оглу Шойгу ол-дур.

А. КОНГАР.

Сүмелер

ЧОЛДУГ ЭДИЛЕЛДЕР БОЛГАШ КАМГАЛАЛДАРНЫҢ ЧАЖЫДЫ

✦ Бир звес бажыңга чолдуг эдилел, камгалал садып күш четпээн азы тывыл-бас хире болза, өңнүг принтерге тааржыр камгалалының чуруун тыпкаш, үндүрүп алгаш азып ап болур.

✦ Чаш төл төрүттүнүп келирге-ле, бир дугаар камгалалывыс — адыг дыргаа болуп чораанын бичимде-ле сактыр мен. Адыг дыргаан уруг улааравазын дээш, тыва чонувустуң шаг-төөгүдөн сагып чораан ужур-чаңчылы-дыр. Ону уругнуң кавайыңга азып алыр.

✦ Фэн-шуй эртеми-биле көөр чүве болза, черлик амытаннарның күчү-күжүн бажыңче кирирге, чамдык улуска каржы-хажагай болур дээр. Чааскаан чурттап турар бот херээжен кижип бөрү чуруу азып алыр болза, ооң чанынче чүнү-даа чагдат-пас, кадарчызы болур. Бир звес бөрүнүң азыг джип херээжен кижип камгалал кыл-дыр кедер болза, каржы-хажагай апарып болур, а эр кижип турум, кадыг апаар. Бөрү кежи өзүп ораар ажы-төлге кадыг болур.

✦ Тыва чон үттүг-чарынны бажыңга хондурбас чаңчылды сагып чораан.

✦ Бажыңга үттүг бүрүлүг чечек азырап болбас, көзүлбес кара күштер үндүр-киир халчып туруп бээр. Шиш бүрүлүг, тенниг чечектерни бажыңга олурткан херээ чок, а ажылдаар өрзөлгө таарымчалыг болур. Бажыңга төгөрик, кылын бүрүлүг чечектер тарыырга, акша-көпөөк тыртар, эки болур.

✦ Бажыңга чирик сава, саарзык ой-наарактар, эдилелдер тургуспас. Кыс ойнаар-кыс бар болза, эр ойнааракты эштей садып алгыры күзөңчиг — чурттада да, бүгү чүүл эштиг-коштур чурттаар. Азы

болза, Инь болгаш Яньны деңештир көрүп турар болза эки.

✦ Чымчак, төгөрик бүрүлүг чечектер бажыңның кижип хоралыг доозуннарын бодунче сиңирип алыр болгаш аллергия болдурбазыңга улуг ужур-дузалыг.

✦ Бажыңга чечек тарыырга, ооң ужур-утказын эки билип алгаш тарыыр болза эки. Чамдык чечектер кижип хора чедирер база болур.

✦ Бурун шагда тыва чоннуң бир чолдуг эдилели — шай, дус хавы. Ол эр, кыс кижип күжүн чаларадып кирип турары ол. Шай, дус хавы эр, херээжен им-демде-тиң чолдуг эдилели болуп чораан. Ол чаңчылды катап диргискени дээр.

✦ Чемненир өрзөлдиң өңнери чырык турар болза эки, караңгы өңнер ижин-баар аарыглары тывылдырар.

✦ Бажыңга шил стол салып болбас, сагыш-сеткил дүвүрели (стресс) улгадыр. Бир звес ындыг столдуг болза, ону кылын шыыг-биле дуглай шып алыр.

✦ Аш-чем өрзөлинге беш чүзүн фиалканы өстүрерге, акша, байлакшыл эккээр.
Айлаң ИРГИТ.

Школачы хөктүг чугаалар

Оглу биле ачазы школа чанын-дан эртип чыткан.

— Оглум, мен база бо школага 20 чыл бурунгаар өөренип тур-дум.

— Аа, билип кааптым, чүгө директор мени «Мындыг мугулай кижип 20 чыл бурунгаар көргөн мен» дээнин...

— Сен дээди эртемниг сен бе? Харын-даа ийи бе? 4 класс өөреникчиниң амгы номнары-биле онаалгадан кылып көрөм, ынчан бодуңнуң мугулайыңны билип каар сен!

Литература кичээли.

— Россияда бир дугаар херээжен ужудукчу?

— Баба-яга!

Чурулга кичээлинде башкызы:
— Үш чалгынның ангелди каяа көргөн сен?

— А силер ангелди көргөн силер бе?

Доозукчулар балының соонда ачазы оглунга:

— Ам таакпылаарын чөпшээрер тур мен, оглум.

— Ажырбас, ачай. Мен ийи чыл бурунгаар-ла таакпым кааптым.

2019 ЧЫЛ РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ДЕВИСКЭЭРИНГЕ НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛЕЛДЕРНИҢ БОТТАНЫП ЭГЕЛЭЭНИНИҢ ЧЫЛЫ

(Төнчүзү. Эгези 3-кү арында).

Коронавирус халдавырының нептере-ли-биле холбаштыр 2020 чылдан тура биче болгаш ортумак сайгарлыкчы чоруктуң субъектилери бергедээшкннерге тавар-жып турар. «Биче болгаш ортумак сайгар-лыкчы чорукту база амы-хууда сайгарлыкчы чорукту деткири» национал төлевилелдин иштинге күрүнө деткимчезиниң янзы-бүрү хемчеглери көрдүнгөн. «Бодун боду ажил-биле хаара туткан» хамаатыларны детки-ри-биле 1,7 сая рубльди тускайлаан, эгелеп чоруур сайгарлыкчыларга – 4 сая рубльди аңгылаан.

2021 чылда «Айыыл чок шынар-лыг оруктар» национал төлевилелдин боттанылганының иштинге ниити ажыг-

лалдың регионалдыг 33,986 км оруктарын база тус чер уjur-уткалыг 21 объектинин норма-чижек байдалынче кириген. 2021 чылда национал төлевилелди боттанды-рарына ниитизи-биле 1 003,1 сая рубльди углаан, ооң иштинде федералдыг бюджет-

тен – 454,0 сая, республика бюджетинден – 549,1 сая рубль. Алдынган хемчеглерниң түннелинде норма-чижектең болур-чогуур негелделеринге дүгжүп турар регион уjur-уткалыг автомобиль оруктарының үлүү 47,6 хуу, Кызыл хоорайның орук четкизиниң үлүү – 60,25 хуу болган.

Алдынган хемчеглер турзажок, 2021 чылда «Айыыл чок шынарлыг оруктар» национал төлевилелдин сорулгалыг ийи көргүзүүн чедип ап шыдаваан: 2021 чылда орук-транспорт озал-ондаанга өлүп-хораан кижилерниң саны 96 кижичеткен. Озал-ондактыг таварылгаларның хөй нуруузу автомобильди эзирик башкарып чорааны, дүргедээшкнн чурумун сагывааны-биле холбашкан.

А.ХЕРТЕК белеткээн.

ЧАА ЧЫЛ КОРПОРАТИВТЕРИНДЕН ОЙТАЛААРЫН СҮМЕЛЭЭН

Тываның эрге-чагыргазы ажилчы коллективтерге чаа чыл корпоративтеринден ойталаарын сүмелээн. Тывада чаа коронавирус инфекциязындан аарыыр чоруктарның саны эвээжээн. Ындыг болзажок вакцина салырының чорудуу кожуннарда оожумнаан.

Республиканың кол санитар эмчизи улуг кижилерниң 58 хуузу долу тарылганы (I база II компонентилер) алган, чыл төнчүзүнге чедир коллективтиг иммунитет чедип алдынмазының айылы бар деп дыңнаткан. Чурттакчы чоннуң бөлүктөринден алырга, 60 хардан өрү назылыг болгаш ажил чок хамаатылардан COVID-19-ка удур тарыткан кижилерниң хуузу эвээш.

Эпидемиологтук байдал турумчуп келген-даа болза, Чаа чыл байырлардары чоокшулап олурары-биле санитарлыг арыг-силигннн чурумнарын сагып, массалыг хемчеглерден шеглээрин Людмила Салчак сүмелээн.

Регионнуң Баштыңы Владислав Ховалыг кол санитар эмчиниң саналын деткип, күш-ажылчы коллективтерге Чаа чыл байырлар-дарындан ойталаарын удуртукчуларга сүмелээн.

Декабрының 13-19 хуннеринде ковидтээн 121 аарыг кижини илереткенин, эрткен неделядан 178 кижичеткен болганын Тываның Кадык камгалал яамызы дыңнаткан. Республика найысылалында

эң хөй 55 кижичеткен аараан, Каа-Хем, Чеди-Хөл, Улуг-Хем, Чаа-Хөл кожуннарда чаңгыс-даа таварылга бүртүктетинмээн.

379 аарыг кижичеткен эмнедип чыдар, олардан 53 кижиниң байдалы берге. Вакцинаның бирги кезээн 156 431 кижичеткен салып, 165000 кижичеткен тарыы планны 94,4 хуу чедирген. Тарылганың бирги кезээн салыры-биле дараазында кожуннар мурнуку черде: Чөөн-Хемчик – 110 хуу, Каа-Хем – 106,9 хуу, Таңды – 106 хуу, Сүт-Хөл – 102,6 хуу, база Өвүр – 102 хуу.

Барыын-Хемчик – 79,1 хуу, Улуг-Хем – 91 хуу база Кызыл хоорай 91,3 хуу чедир чонну хаара тудуп, пландан чыдып калган.

Тарыткан 156 431 кижичеткен 28 218 кижичеткен 60 хардан өрү назылыг. Долу тарыышкынны (вакцинаның I база II кезээн) 96 203 кижичеткен алган, 165 000 кижичеткен тарыы планны 58 хуузу.

60 хардан өрү назылыг база ажил чок хамаатыларны тарыыш-кынче хаара тудары-биле сонургалдыг ведомстволар, хөй-ниити черлери демнежирин кол санитар эмчи саналдаан.

Владислав Ховалыг COVID-19-тан аарыыр чорукту эвээже-дип, тарылгаже кижилерни хаара тударын чедип алып даалганы хожудаңгай кожуннар удуртукчуларынга берген. Чаа чылдың байырлар хуннерин өг-бүлөзи, чоок кижилери-биле эрттирерин республика чурттакчыларынга чагаан.

Бистиң корр.

Чарлал — Реклама

“Ачы-буянның ыяжы” акция

“ШЫН” СОЛУН ХООЧУННАРГА КЕЛИР

Неделяның бир дугаар хунунде 2022 чылдың 1-ги чартык чылының чагыдылга кампаниязы доозулган. Республиканың “Шын” болгаш “Тувинская правда” солуннарын үргүлчү номчуп турарлар ам база катап барык шупту чагыдылганы кылып алганнар. Оларның кырындан чаа номчукчулар база немешкен.

Ол дээрже сентябрь айда эгелээн “Ачы-буянның ыяжы” акцияның ачызы-дыр. “Тыва медиабөлүк” медиахолдинг Россияның Почтазы-биле кады, эрткен чылгы ышкыш, “Ачы-буянның ыяжы” акцияны эрттирген. Күзелдиг кижичеткен бүрүзү боттарының ынак үндүрүлгелерин чүгле боттары чагыдып алып эвес, а боттарының чоок кижилеринге белек кылдыр чагыдып бээр аргалыг болган. Чижев, ада-иезинге азы кырган-ава, кырган-ачаларынга.

Өске кижилерге чагыдылга кылып берген кижилер бо чылын дыка хөй болган. “Тыва медиабөлүк” медиахолдингиниң коллективи хары угда 50 хоочунга “Шын” солуннуң чагыдылганын кылып берген. Ол хоочуннарның аразында – парлал-га адырынга улуг үлүг-хуузу кириш-тирген солуннар болгаш республика типографиязының ажилдакчылары, аңгы-аңгы ажилдарга ажилдап чораан күш-ажылдың хоочуннары-дыр.

Медиахолдинг “Ачы-буянның ыяжы” акция-биле кады декабрь 15-тен 20-ге чедир боттарының акциязын чарлаан. Кырган-авазынга азы кырган-ачазынга чагыдылга кылып берген кижичеткен бүрүзү 15 муң рубльдин ойнаашкыннага киришкен. Чагыдылга

кылгаш, квитанциязын көргүскен кижичеткен бүрүзү ойнаашкынның дугаарларын тывыскан.

Ойнаашкын “Тува 24” телеканалдың ин-стаграмда дорт дамчыдылганын эрткен. Тиилекчини душ болган саннар генератору илередип тыпкан. Ойнаашкынның 15 муң шаңгалын Кызыл хоорайның чурттакчызы Инна Сергеевна Монгуш ойнадып алып аас-кежиктиг болган. Ол чүгле бодунга эвес, а 5 чоок кижилеринге база чагыдылга кылып берген.

Ойнаашкынның алырының дугайында медээни 2-18-10; 8-923-267-07-49 телефон-нарже долгааш алып.

Акция чорудулгазының, хуусаа-зының база шаңгалдарының санының дугайында медээни Кызыл хоорай, Красноармейская кудумчузу, б. 100, 3 дугаар каът, 309 дугаарлыг өрээлге келгеш билип ап болур азы 2-18-10; 8-923-267-07-49 теле-фоннарже долгаар.

Бистиң корр.

Утерянный диплом СБ 1181418, выданный 09.06.1999 г. Кы-зылское педагогическое училище Тувинского государственного университета на имя Лагбы Аллы Александровны, считать недействительным.

Утерянный диплом КА №54221, выданный 21.06.2011 г. Тувин-ским государственным университетом на имя Дамдын-оол Аллы Александровны, считать недействительным.

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

Тыва Республиканың
Чурагайлыг хөгжүлдө
яамызы.

Кол редакторнун
хүлээлгезин күүседип турар
А.Н. АРАКЧАА.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 29, 32

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор – 2-01-35.

Чарлал килдизи – 2-18-10

Солун чыскаакчылары:

С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак – 2-17-94

Корректор: Ч.Н. Мачык, А.А. Лагбы
– 2-17-94

Харылзаа, информация тех-
нологиялары болгаш массалыг
коммуникациялар адырынга хай-
гаарал талазы-биле федералдыг
албанның Тыва Республика тала-
зы-биле эргелели «Шын» солунну
2012 чылдың декабрь 3-те бүртү-
кээн. Херчилелдин дугаары — ПИ
№ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» АН-ге
парлаан.

(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш Кравчен-
ко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының бодал-
дары редакцияның туружу-биле
дүүшпейн барып болур. Айыттыг
саннары болгаш өске-даа фактыла-
ры, дыңнадылганы дээш авторлар
боттары харылаар.

Чагыдылга индекси: хуу кижилер-
ге — П6855, организацияларга —
П6860

Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00, херек кы-
рында — 18.00.

Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

2021 ЧЫЛДА “ШЫН”
СОЛУННУҢ ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА – 735 рубль.

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАГЫДАР БОЛЗА,

ЧАРТЫК ЧЫЛДА –
859,20 рубль.

Тел.: 2-01-35

СОЛУННУҢ САЙТЫЗЫ:

//shyn.ru

ЭЛЕКТРОННУҢ ПОЧТАЗЫ:

shyntuva@mail.ru

shyntuva@yandex.ru

Тираж: 3500 кезек